

Tereza Stöckelová

Nebezpečné známosti

*O vztahu
sociálních věd a společnosti*

EDICE STUDIE

Ediční rada SocioLOGICKÉHO NAKLADATELSTVÍ (SLON)

Luděk Brož, PhD.

Prof. PhDr. Miloš Havelka, CSc. (Univerzita Karlova)

Prof. PhDr. Jan Holzer, Ph.D. (Masarykova univerzita)

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D. (Univerzita Palackého)

† Prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Jiří Šafr, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Mgr. Zuzana Uhde, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Ing. Alena Vodáková, CSc.

Nebezpečné známosti
O vztahu sociálních věd a společnosti

Tereza Stöckelová

Tereza Stöckelová

Nebezpečné známosti

*O vztahu
sociálních věd a společnosti*

Praha 2012

klíčová slova: hodnocení výzkumu a vývoje, impakt, performativita, sociální vědy, věda a společnost

Tato publikace byla vydána díky finanční podpoře Grantové agentury České republiky (reg. č. 403/09/P203).

Odborně posoudili prof. Václav Bělohradský a prof. PhDr. Martin Potůček, CSc., MSc.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)** v koedici se Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i., Praha 2012.

Vydání první.

Copyright © Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2012

ISBN 978-80-7419-095-7 (Sociologické nakladatelství /SLON/)

ISBN 978-80-7330-208-5 (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.)

Obsah

Poděkování	9
 Kapitola 1	
Imperativ praxe	10
 Kapitola 2	
Jak učinit sociální vědy užitečnými – nebo vykázat, že takovými jsou?	15
2.1. Skutečné je to, co je auditovatelné	26
2.2. Sociální vědy a politika	31
2.3. Logika výkazu a logika účasti	42
 Kapitola 3	
Jak sociální vědy utvářejí společnost – a proč si na ně dávat pozor?	49
3.1. Sociální vědy jako ontologická praxe	52
3.2. <i>Homo economicus</i> existuje	67
3.3. Možnosti a meze působení	80
 Kapitola 4	
Stopy a ohyby vědění	84
 Literatura	90
Příloha	104
Summary	106
Rejstřík	109

Věnuji profesoru Milanu Petruskovi

Poděkování

Děkuji všem svým přátelům, učitelům i studentům, s nimiž jsem měla v posledních letech možnost intenzivně přemýšlet nad jejich nebo svými výzkumy a texty a kteří mě inspirovali. Myšlenky jsou vždy kolektivní. Moje díky patří především Alici Červinkové, Bobu Kuříkovi, Jakubu Grygarovi, Karlu Čadovi, Kateřině Liškové, Kateřině Ptáčkové, Katje Mayer, Martinu Škabrahovi, Lise Garforth, Lubě Kobové, Lucii Žekové, Ondřeji Slačálkovi, Pavlu Baršovi, Tereze Virtové, Tomáši Ryškovi, Tomáši Samkovi, Ulrike Felt, Václavu Bělohradskému a Yasaru Abu Ghoshovi. Zcela mimořádná při vzniku knihy byla role Marcely Linkové, na jejíž skvělou podporu a spolupráci jsem se mohla kdykoli bezpodmínečně spolehnout. Mým učitelem, i když se často nevidáme, vždy zůstane Zdeněk Konopásek.

Za možnost připravit a napsat tuto knihu vděčím Grantové agentuře České republiky (reg. č. 403/09/P203). V prvním roce projektu jsem díky Mellon Foundation pobývala na Edinburské univerzitě, později jsem měla možnost přednášet na katedře vědních studií Vídeňské univerzity. Za dlouhodobou podporu své práce děkuji Sociologickému ústavu Akademie věd, v. v. i., a zvláště Marii Čermákové.

Za proudění mé politické, emoční, intelektuální i tělesné energie během psaní knihy patří nezměrné díky ProAltu a „gymu“.

Autorka

Kapitola 1

Imperativ praxe

„Filozofické tlachání ještě nikoho nenasytilo!“ (prak, 14. 7. 2011, 12:59) – diskuzní příspěvek pod blogem Tomáše Sedláčka [2011] *Smí být filozofie praktická?* vyjadřuje široce rozšířený názor, že sociální a humanitní vědy jsou k ničemu, jsou tlacháním, pouhými slovy bez reálného dopadu na společnost, ekonomiku nebo kvalitu našich životů. Společnosti se dotýkají leda tím, že odčerpávají prostředky ze státního rozpočtu, které by měly být využity na vzdělávání a výzkum v užitečnějších oborech, podotkl/a by možná ironicky blogger/ka prak. Jakkoli byl výše prezentovaný názor na „užitečnost“ sociálních a humanitních věd podroben v další diskuzi pod blogem kritice a mohlo by se zdát, že je jen provokativním příspěvkem do mnohostranné veřejné diskuze, ve skrytější a sofistikovanejší formě se objevuje i jako východisko české vědní politiky.

Tato politika odvozuje úvahy o přínosu výzkumu pro společnost od modelu přírodních a technických věd, v jejichž případě rozpoznává jako užitek nejčastěji technologie a materiální artefakty nebo instrukce, jak tyto vyrábět (patenty, licence). V této logice se orgán pro financování aplikovaného výzkumu jmenuje Technologická agentura. Přínos pro společnost se nejprve zúží na výsledky cíleného *aplikovaného výzkumu* a *experimentálního vývoje* a tyto na *technologické* artefakty. Jak ve výzkumném rozhovoru řekl na adresu sociálních věd státní úředník, který v uplynulých letech významně formoval českou vědní politiku, „aplikovaný výzkum není, že svoje výsledky zveřejním. To je základní výzkum. Aplikovaný je, teprve když se tato myšlenka nějakou formou dostane do života – a my hledáme celou řadu možností, jak ji tam dostat. (...) Když to přeženu, ale jen trochu, tak on tady aplikovaný společenskovědní výzkum dodneška vůbec nebyl. Když se na to podíváte z hlediska výsledků, tak nebyl. Já neříkám, že se tím někdo nezabýval, ale prostě to skončilo články, publikacemi, papírem...” (výzkumný rozhovor, 23. 2. 2009). Co má papírovou formu „pouhých“ slov, nemůže být údajně společenským přínosem. Papír není život.

Z velmi podobných předpokladů vycházejí i od roku 2008 navrhované vysokoškolské reformy.¹ Společensky hodnotné je takové vzdělávání a vzdělání,

které si na sebe vydělá – ať již formou spolupráce vysokoškolských institucí s podniky nebo tím, že budou studující schopni platit školné (resp. splácet půjčky na něj), a vysokoškolská instituce bude tedy produkovat na pracovním trhu dobře uplatnitelné absolventy. Hodnota studia musí být kvantifikovatelná, tržně či kvazitržně ocenitelná. Také v případě vysokých škol mají být tedy po reformě preferované především ty obory a směry, které jsou schopny nabídnout patentovatelné a obchodovatelné výsledky průmyslovým uživatelům, a ti budou sanovat stagnující či klesající podporu vysokého školství ze státního rozpočtu. I proto mají být zástupci „společnosti“ v Radách vysokých škol téměř výhradně podnikatelé a politici (kteří dnes nemluví o ničem jiném než o ekonomické „konkurenceschopnosti“). Jestliže bude tento přístup nutit k podstatné proměně směrem ke komercializaci přírodovědné a technické obory, v případě oborů společenskovědních je otázka, jak a jestli se s ním vůbec budou schopny vyrovnat a na univerzitní půdě přežít.

Tato studie je pojednáním o působení sociálních věd ve společnosti, které polemizuje s takto zjednodušujícím pojetím, které zužuje vztah vědy a společnosti na obchodovatelné a v politicko-ekonomické praxi instrumentálně využitelné produkty. Inspirována konceptuálními rámci vycházejícími ze sociologie vědy a vědních studií (Science and Technology Studies), ukážu a rozeberu různé formy tohoto působení a některé jeho konkrétní případy. Jde mi o kritiku současné vědní a vysokoškolské politiky. Neusiluji však přitom o jednoduchou obhajobu sociálních věd. Mé základní teze jsou tři. Za prvé, působení sociálních věd je významnější a mnohostrannější, než se obvykle předpokládá nejen ve veřejné debatě a vědní politice, ale i v samotné odborné obci. Za druhé, toto působení nemusí být vždy pozitivní a neproblematické. Může podporovat jedno směřování společnosti a oslabovat jiné, a je proto vždy v širokém smyslu slova politické. Za třetí, z toho důvodu má smysl a je nutné ptát se po možnostech veřejné vykazatelnosti a demokratické participace na vytváření a využívání sociálněvědního poznání a experimentovat s jejich novými formami.

Z naznačeného vyplývá, že mi nepůjde o jednosměrné působení vědy na společnost, ale o komplexní pohyb vědění ve společnosti, protože poznání neproudí jednoduše a kontrolovaně od vědy či akademické obce do společnosti. Pokládám proto za analyticky nevhodné slovo „impakt“ používané českou vědní politikou, které redukuje toto působení na „dopad“ či „účinek“ vědy na společnost. Stejně tak mi nepůjde pouze o tzv. aplikovaný výzkum. Skryté a nezamýšlené, ale neméně vlivné může být totiž i společenské působení

1 Východiska jsou formulována v Bílé knize terciárního vzdělávání [MŠMT 2008], Věcném záměru zákona o vysokých školách [MŠMT 2011a] a Věcném záměru zákona o finanční pomoci studentům [MŠMT 2011b].

takového výzkumu, který není primárně zamýšlen k využití mimo akademickou sféru.

Kdybychom se měli vrátit k úvodní otázce Sedláčkova blogu po tom, zda filozofie smí být praktická, odpověď, kterou v této studii rozvíjím, by zněla, že filozofie je vždy praktická: nikoli v tom smyslu, že by byla vždy přímo použitelná a užitečná, ale že nikdy není uzavřena do čistě kontemplativního či teoretického světa. Je vsazena do praktického světa, z něhož vyrůstá, který různými způsoby, přímo i nepřímo, ovlivňuje a kterým je sama ovlivňována. Jak naznačil i další příspěvek pod citovaným blogem, akademické myšlení není nesouměřitelně odlišné od myšlení „laického“: „Filosofie už dávno praktická je – odnepaměti se jejímu praktickému směru říká „prostej selskej“ a spolehlivě funguje“ (Občan, 14. 7. 2011, 13:45). To, zda prostý selský rozum spolehlivě funguje, je diskutabilní; nicméně poznámka o propojenosti filozofie (stejně jako jiných akademických oborů) a mimoakademického světa je více než relevantní.

V této studii však nepůjde primárně o filozofii. Zabývat se budu zejména sociálními vědami, především sociologií, sociální antropologií a ekonomii, jež vytvářejí empirický materiál, s nímž pracuji já i většina odkazované literatury a který hodlám využívat pro rozvíjení a podporu svých argumentů.² Zaměření na sociální vědy by však nemělo být čteno tak, že se argumentace vůbec netýká oborů humanitních, nebo dokonce i přírodovědných. Vycházím z toho, že odlišnosti mezi obory (a jejich skupinami) jsou sice významné, ale nikoli principiální. Jakkoli se mohou jevit a prezentovat (často účelově) jako propastné, jsou výsledkem mnoha dílčích rozdílů v konkrétních praktikách a vývojových drahách. Na okolnostech záleží, zda jsou tyto rozdíly významné či ne, zda se poskládají či neposkládají ve zdánlivou (ontologickou a epistemologickou) nesouměřitelnost a nesrovnatelnost.³ Na některých místech

2 Využívám zde empirický materiál vytvořený v projektu Stopování znalosti mezi vědou a společností (Grantová agentura ČR, 2009–2011), v rámci kterého vzniká i text této studie, a dále pracuji s některými materiály a výzkumnými zkušenostmi z projektů *Vyjednávání vědních politik ve výzkumné praxi a akademické dráze* (Grantová agentura AV ČR, 2009–2010), *Knowledge, Institutions and Gender: an East-West Comparative Study* (6. rámcový projekt Evropské komise, 2006–2008) a *Developing new modes of collaboration between NGOs, the public and the academic sector* (Trust for Civil Society in Central & Eastern Europe, 2008–2011). Data mají kvalitativní povahu a vycházejí z rozhovorů a auto/etnografické účasti. Pracuji též s dokumenty a texty v masmédiích.

3 Toto je jedno z klíčových teoreticko-analytických východisek vědních studií, o které se ve své práci opírám: propastné rozdíly („great divides“) charakterizující moderní myšlení a přístup ke světu nesmíme brát jako předpoklad a počáteční bod sociálněvědní analýzy, ale naopak jako její předmět [Latour 1987; 1993]. Musíme zkoumat, jakými způsoby, za jakých okolností a za jakým účelem jsou rozdíly – například mezi přírodou a kulturou, „moderními“ a „nemoderními“ společnostmi, laiky a experty – prosazovány a udržovány. Latour ve svých analýzách fungování vědy a soudobých západních společností ukazuje, že zatímco se na scéně operuje s propastnými rozdíly, v zákulisi za scénou jsou prvky připisované nesouměřitelným oblastem (kupříkladu přírodního a společenského) masivně prolnuté a neoddělitelně smíšené a vytvářejí tak málo kontrolované, protože kategoriím moderního rozumu unikající, hybridní skutečnosti.

budu na možný přesah k jiným oborům upozorňovat sama, na jiných je věci čtenářů, zda si ho tam sami vytvoří.

Poměrně důležité místo bude mít v této studii ekonomie, kterou zařazují mezi sociální vědy, jakkoli ekonomie sama se někdy ráda od těchto oborů distancuje a vyčleňuje se z nich. Nejenže na toto vyčlenění jednoduše nepřistupují, ale naopak ho činím předmětem analýzy. Později se budu zabývat např. argumentací Institutu ekonomických studií Fakulty sociálních věd UK, který v roce 2008 předložil vedení fakulty návrh na její přejmenování na Fakultu sociálních věd a ekonomie. Ekonomie musí být předmětem mého zájmu proto, že aspiruje na formulaci a aplikaci teorie sociálního (tedy nejen ekonomického) jednání a ve veřejném a politickém prostoru dostává dnes mnoho příležitostí, daleko více než jiné sociální vědy, aby svoji vizi prosazovala – např. prostřednictvím expertní práce Národní ekonomické rady vlády (NERV) a prostoru, kterého se jejím členům dostává v masových médiích. Tuto aspiraci ekonomie vzhledem k jiným sociálním vědám a jejich tématům a předmětům studia dobře ukazuje citace právě z výše zmíněného návrhu na přejmenování Fakulty sociálních věd UK. V návrhu se píše:

Ekonomie dnes výrazně obohacuje ostatní obory; ekonomický přístup (pod různými názvy, většinou akcentujícími racionalitu) je jako jeden z etablovaných přístupů prakticky přítomen v každé ze sociálních věd. To je rozdíl od ostatních oborů – zatímco „ekonomické“ přístupy jsou např. v politologii a sociologii uznávané, nelze například říci, že bychom měli nějaký výrazný „politologický“ či „sociologický“ proud v ekonomické metodě.

[Mejstřík, Gregor 2008]

Autoři dopisu mluví o „obohacování“ ostatních oborů ze strany ekonomie, v podstatě ale jde o aspiraci ekonomie na rozšíření vlastního teoreticko-metodologického aparátu na popis a vysvětlení sociálních jevů a procesů, které byly běžně chápány jako mimoekonomické.

Ve druhé části této studie se pokusím ukázat a argumentovat, že akademické texty společnost a svět nejen (pravdivě či nepravdivě) popisují a vysvětlují, ale že je při tom (s různou mírou vlivu a kontroly) také přetvářejí. Rozšíření ekonomického přístupu na dříve mimoekonomické skutečnosti (fungování politického systému, rozhodování v osobním a rodinném životě atd.) není tedy jednoduše procesem nalézání pravdivějšího či pravděpodobnějšího popisu existujících skutečností, ale také postupným přetvářením společnosti a lidské subjektivity do ekonomizované podoby. I to je potřeba počítat mezi formy působení sociálních věd ve společnosti a jako takové je studovat.

Tato studie je snahou o kritickou sociologii s přesahem k sociologii veřejné (obojí v Burawoyově smyslu, viz podkapitola 2.2. Sociální vědy a politika),

tedy s aspirací na čitelnost a relevanci i pro čtenáře mimo jasně ohraničený obor sociologie vědy nebo vědních studií. Vztahuji se zde jak k debatám uvnitř sociálních věd, tak k debatám vedeným ve vědní politice a ve veřejném prostoru o společenské užitečnosti sociálních a humanitních oborů a vědy obecně. Mé příspěvky k újeji oborové debatě vycházejí současně anglicky (Stöckelová 2012a; Stöckelová 2012b; Garforth, Stöckelová 2012; Linková, Stöckelová 2012).

V první části studie se věnuji otázce toho, co vědní politiky nazývají společenským nebo vnějším „impaktem“ sociálních věd a jeho vykazování v systémech hodnocení výzkumu. Otázka „impaktu“ se zrodila z posunu v nepsaném kontraktu mezi vědou a společností, který dnes už nemůže vycházet z předpokladu, že je vědecké snažení pro společnost vždy samozřejmě a principiálně prospěšné. Diskutuji „logiku výkazu“ a různé možnosti, limity a podoby, kterých tato logika nabývá v hodnocení výzkumu v České republice a ve Velké Británii. Vedle ní stavím „logiku účasti“, tak jak je rozvíjena v praxi participativního výzkumu a veřejné sociologie. Na příkladu zacházení s výzkumy romské problematiky a využívání expertizy v této oblasti ukazují, že i logika účasti naráží na mnohá úskalí, která vyplývají z rozšířené disciplinární kultury sociálních věd. Tvrdím ale, že postavení a užitečnost těchto oborů ve společnosti nelze posílit, pokud se omezíme výlučně na logiku výkazu (byť uskutečňovanou prostřednictvím jakkoli vylepšeného a sofistického systému hodnocení výzkumu). Sociální vědy musejí hledat možnosti a způsoby aktivní účasti mimoakademických aktérů na výzkumném procesu a užívání jeho výsledků.

Jestliže první část studie předpokládá existenci relativně oddělených a nezávislých oblastí „vědy“ a „společnosti“, které na sebe působí, v druhé části toto obecně sdílené východisko zpochybňuji a soustředím se na vzájemné a společné ustavování sociálních věd a společnosti. Zabývám se tím, jak sociální vědy ve společnosti působí, aniž by si to výzkumníci nutně přáli a mohli plně kontrolovat, nebo si tohoto působení byli vůbec vědomi. S oporou v sérii studií o „performativitě“ sociálních věd ukazují různé podoby toho, jak takové působení může vypadat v případě sociologie a ekonomie. Každé výzkumné úsilí a poznání má v tomto smyslu politický rozměr, protože přetváří to, co zkoumá, popisuje a vysvětluje. Otázka demokracie společnosti nemůže být proto oddělena od otázky demokratizace (sociální) vědy.

Kapitola 2

Jak učinit sociální vědy užitečnými – nebo vykázat, že takovými jsou?

Poválečná vědní politika ve Spojených státech a západní Evropě vycházela z převažujícího předpokladu, že věda přispívá k rozvoji společnosti, a i když nepůsobí přímo, z dlouhodobého hlediska je blahodárná. Slavná zpráva *Science: The Endless Frontier*, kterou v roce 1945 vypracoval pro tehdejšího prezidenta USA Roosevelta Vannevar Bush a která předložila mimo jiné návrh na zřízení národní grantové agentury (National Science Foundation), formuluje tuto perspektivu jasně:

Pokrok ve válce proti nemocem závisí na toku nového vědeckého poznání. Nové výrobky, nový průmysl a více pracovních míst potřebují pokračující přísun vědní o přírodních zákonitostech a jeho praktické uplatnění. Podobně naše obrana proti agresi vyžaduje nové poznatky, abychom mohli vyvíjet nové a lepší zbraně. Tyto nezbytné, nové poznatky může získat pouze prostřednictvím základního vědeckého výzkumu. Věda může být účinná ve vztahu k blahobytu národa jen jako týmový hráč, ať již ve stavu války nebo míru. Ale bez vědeckého pokroku nemůže být žádnými jinými cestami zajištěno dosažení cílů v oblasti našeho národního zdraví, prosperity a bezpečnosti v moderním světě.

([Bush 1945: executive summary, odst. 1 a 2]; důraz TS)

Podle Gustona vyjadřuje tato zpráva čtyři základní prvky poválečného „sociálního kontraktu pro vědu“ ve Spojených státech, kterými jsou: 1. specifické partnerství mezi federální vládou a univerzitami ve směru podpory základního výzkumu; 2. integrita vědců jako příjemců této federální podpory; 3. snadná cesta od výzkumných výsledků k ekonomickým a jiným přínosům pro společnost; 4. institucionální a konceptuální oddělení vědy a politiky [Guston 2000]. Předložená koncepce počítala s tím, že pokud vláda zvýší počet badatelů v základním výzkumu a bude ho dostatečně financovat, další část inovační trajektorie lze ponechat na průmyslových podnicích. Vědní politika státu může končit na hranicích základního výzkumu.

Jakkoli se zpráva zabývala jen přírodními, technickými a medicínskými obory, z podobné logiky nevyjímala ani sociální a humanitní vědy, když zdů-

razňovala, že „[b]ylo šílené vytvořit program, ve kterém by se výzkum v oblasti přírodních věd a medicíny rozšiřoval na úkor sociálních a humanitních věd a dalších oblastí studia tak klíčových pro národní blahobyť“ [Bush 1945, kapitola 4, odst. 3]. Působnost National Science Foundation v oblasti grantové podpory základního výzkumu byla, byť po bouřlivých debatách, v roce 1958 rozšířena i na sociálněvědní obory [The National Science Foundation: A brief history 1994].

Financování základního výzkumu z veřejných rozpočtů neprobíhalo samozřejmě bez stanovení priorit. Očekávání společenských přínosů, které vy- zdvihuje ve své zprávě V. Bush (zdraví, ekonomická prosperita, bezpečnost), se promítala i do struktury veřejného financování a jeho toků. Ve Spojených státech plynuly po roce 1950 tři čtvrtiny federální finanční podpory akademického výzkumu přes Pentagon a Komisi pro jadernou energii a tito poskytovatelé ovlivňovali výzkumné směřování klíčových univerzit v zemi jako MIT nebo Stanford [Kleinmann, Vallas 2001: 459]. Orientace vědní politiky na základní výzkum a jeho podporu nicméně přetrvávala.

V 70. letech minulého století začala být představa o lineární dráze a setrvačné energii poznatků putujících od základního výzkumu k praktickému užítí zpochybňována, především v souvislosti s tím, že se po 2. světové válce formulovaná očekávání ohledně praktického užítu a ekonomických přínosů výzkumu nenaplnovala [Guston 2000: 4]. Od 80. let se pak do vědní politiky v západním světě začaly stále intenzivněji promítat principy nové veřejné správy (New Public Management) s jejím důrazem na tržní a kvazitržní fungování institucí, měřitelný výkon připisatelný konkrétním aktérům a převoditelnost hodnoty činností na její ekonomické vyjádření. A jestliže byly až do začátku 90. let minulého století v rámci mezinárodních statistik – až na výjimku Spojených států, kde tomu tak v rámci National Science Foundation bylo již od let sedmdesátých – sledovány pouze vstupy do výzkumu (objem finančních a lidských zdrojů), nikoli výstupy a dopady (impakt), v následujícím období se pak v logice nové veřejné správy začaly uplatňovat statistiky zaměřené na výstupy (počty publikací, citací), včetně výstupů aplikovaných (patenty, obchodovatelné produkty) [Godin 2002].

Tento étos vědních politik se s jistým zpožděním začal na konci 90. let minulého století prosazovat i v České republice, kde vystřídal prvotní nezájem politické sféry o vědu a vědní politiku kombinovaný se snahou akademické komunity „odpolitizovat“ vědu po období její politizace komunistickým režimem a obnovit její autonomii [Linková, Stöckelová 2012]. Dokumenty vědní politiky z období po roce 2000, a zejména 2004, tak začaly silně operovat s požadavky na vykazování užitečnosti konkrétních výzkumů a akademických institucí pro společnost – primárně v termínech ekonomických přínosů

a konkurenceschopnosti. Kvantitativní hodnocení výsledků výzkumu na národní úrovni zaváděné od roku 2004 pak začalo operovat nejen s kvantifikací akademických výstupů, ale i obchodovatelných forem výstupů jako patenty, prototypy či odrůdy.

Zatímco bylo hodnocení výsledků základního výzkumu na národní úrovni jako základu pro financování akademických institucí iniciováno do velké míry přírodními vědci [ibid.], snahy o zahrnutí aplikovaných výsledků do systému hodnocení se u akademických výzkumníků setkalo spíše s odporem. Bylo jimi vnímáno jako vpád instrumentální a tržní logiky do oblasti, která z ní má zůstat vyňata, a jako nástroj vytěžení veřejných rozpočtů na vědu ve prospěch soukromých průmyslových podniků, které z nich chtějí financovat své inovace [ibid].

Jestliže snahy zahrnout do hodnocení výzkumu indikátory jeho praktického využití vyvolávaly pochybnosti až odmítání i v oblasti přírodovědných oborů rozvíjených na akademické půdě, o to zásadnější otázky se objevily pro obory sociálněvědní a humanitní. Metodika hodnocení zaváděná v České republice postupně od roku 2004 nejprve zahrnovala jen aplikované výstupy spojované s technickými a přírodovědnými obory – patent, nová odrůda, nové plemeno, prototyp, poloprovoz, ověřená technologie a funkční vzorek [Metodika... v roce 2005: 4]. Později byly zařazeny i další typy výsledků, které více odpovídaly produkci v sociálních, případně humanitních vědách, jako uplatněná metodika, výsledky promítnuté do právních předpisů a norem či autorizovaný software [Metodika... v roce 2006: 34]. Modelovým uživatelem aplikovaných výsledků zůstaly ovšem ve všech případech státní správa nebo soukromý podnikatelský subjekt.⁴ Definované aplikované výstupy nadále zachycovaly jen malou část působení sociálních vědců mimo akademickou půdu, které jim dává smysl a které považují za integrální součást své práce.

4 Pokud by bylo možné interpretovat nepřítomnost občanského sektoru jako aktéra inovačních procesů v prvních letech Metodiky hodnocení... jako výsledek opomenutí nebo nedostatku představitivosti, nejpozději od roku 2009 jde o vědomé rozhodnutí. V rámci připomínkového řízení k Národní politice výzkumu a vývoje 2009–2013 [Vláda 2009] zaslal Zelený kruh, zastřešující ekologické nevládní organizace, mimo jiné následující připomínku: „Žádáme, aby byl občanský sektor (nevládní neziskové organizace, občanská sdružení, obecně prospěšné organizace, pacientská sdružení, odbory) v dokumentu *explicitně* pojat jako legitimní aktér znalostního a inovačního procesu. Tento návrh se týká formulací na mnoha místech dokumentu, kde jsou jmenováni relevantní aktéři“ ([Zelený kruh 2009: 3]; důraz původní). Z Kanceláře Rady přišla Zelenému kruhu následující stručná odpověď: „Děkujeme za připomínky, ale u většiny z nich bohužel nevíme, jak to do materiálu zapracovat. Při vymezení účastníků atd. musíme vycházet ze standardního vymezení EK [Evropské komise] (veřejný a soukromý sektor apod.). Tam, kde je to možné, občanský sektor uvedeme, ale musíme vědět kde“ (e-mailová korespondence). Občanský sektor ve finálním dokumentu Národní politiky není uveden nikde; neziskový sektor (non-profit sector) přitom samozřejmě patří do běžného slovníku dokumentů Evropské komise a formální odvolání se na ni bez konkrétní věcné argumentace představuje průhlednou výmluvu, nikoli skutečný důvod, kterým je zřejmě neochota neziskový sektor do rámce vědní politiky a do výzkumné praxe připustit.

Pracovníci sociálněvědní katedry mimopražské univerzity k tomu např. říkají následující:

[M]y jsme de facto jediní [na fakultě], kdo dělá doopravdy sociálněvědně aplikované věci, takže prosadit tohle nebo jenom vysvětlit tohle někomu, kdo dělá historii – jako je třeba náš zlatý pan děkan – je skutečně obtížný. On byl jedním z těch děkanů filosofických fakult, kteří iniciovali ten příšernej Národní referenční rámec pro humanitní obory, který tohle naprosto ignoruje. A ještě jeden pohled na jiný úrovni. [My] jsme navíc marginalizovaní tím, že metodika Rady [pro výzkum, vývoj a inovace] počítá s aplikovaným výzkumem i v sociálních vědách, ale je to aplikované výzkum pro státní správu, což opět znamená především tu centrální státní správu, která je z regionálního hlediska daleko; a ještě navíc počítá jenom se státní správou. Kde je neziskový sektor? Takže tímhle jsme několikanásobně marginalizovaní a je skutečně obtížný ne to prosadit, ale jenom to vysvětlit. (...)

[V hodnocení vědy] je velmi malý prostor pro aplikovaný výzkum. Já mám problém i s tou kategorií výzkum. Úplně jednoduše moje otázka zní: Článek v časopise, příspěvek na konferenci, komu pomůže? Jestliže člověk udělá integrační projekt pro komunitu – řekněme romskou vyloučenou lokalitu, lokalitu, ve které je ústav pro lidi s mentálním postižením – a situace v té komunitě se zlepší, kolik je za to bodů? Kdo za to dostane habilitaci? Nic, nikdo.

(skupinový výzkumný rozhovor, 12. 1. 2010)⁵

Citace zachycuje dva přístupy společenskovědní obce k hodnocení. Za prvé jsou tu ti, kteří jako v citaci zmiňovaný děkan fakulty obhajují speciální režim hodnocení pro vybrané obory. Vycházejí přitom z úvahy, že některé obory se vzhledem ke specifickým kulturním a jazykovým rysům předmětu svého studia nemohou uplatnit na mezinárodní vědecké scéně v tom rozsahu nebo do té míry jako modelové obory přírodovědné. Tento přístup se částečně materializoval v podobě tzv. Národního referenčního rámce excelence (v citaci označený jako „národní referenční rámec pro humanitní obory“), zavedeného v roce 2008, do něhož byla vyňata většina společenskovědních oborů (kromě ekonomie, sociologie, sociální geografie a demografie). Výzkumné instituce působící v těchto oborech pak začaly za některé typy výsledků základního výzkumu (odborné knihy, články v recenzovaných, ale neimpaktovaných časopisech) získávat výrazně vyšší bodové ohodnocení, než je tomu

⁵ Všechny citace z výzkumných rozhovorů v této knize vycházejí z doslovného přepisu nahrávek. Pro účely publikace v knize je drobně formulačně a syntakticky upravuji tak, aby byl zachován mluvený styl řeči, ale zároveň byly dobře čitelné v rámci psaného textu.

v případě oborů mimo tento rámec (viz Příloha 1, s. 104). Přičlenění k Národnímu referenčnímu rámci excelence tak dovoluje institucím působícím v těchto oborech ekonomicky přežít v současném systému financování výlučně prostřednictvím vykazování výsledků základního výzkumu. V tomto duchu „specifičnosti“ odpověděl Tomáši Sedláčkovi na jeho volání po praktické filozofii i vystudovaný filozof a dnes novinář Petr Fischer. „[F]ilozofie není věda v obvyklém slova smyslu. Nenabízí hotové, ověřitelné, změřitelné, a tudíž prakticky využitelné produkty“ [Fischer 2011]. To, co může podle Fischera filozofie politice (a mohli bychom říct obecněji společnosti) nabídnout, je „zisk času“, tedy odstup od dennodenní naléhavosti a jednorozměrné ekonomické racionality – ze které, dodejme, vychází i požadavek na rychlou a kvantifikovatelnou užitečnost vědy a výzkumu.

Za druhé jsou tu pak výzkumníci, kteří naopak považují různé formy aplikovaného výzkumu za legitimní součást akademické práce a jsou přesvědčeni, že by jako takový měl být jak na národní, tak na institucionální úrovni oceňován a podpořen. Z této perspektivy mluvili výše citovaní výzkumníci ze sociálněvědní katedry mimopražské univerzity. Metodika hodnocení vědy vytvořená RVVI ale podle nich zachycuje pouze zlomek toho, co k aplikovanému výzkumu patří, a některé jeho formy tak vlastně nepřímo sankcionuje.

Zavádění národního systému hodnocení – který se zásadně promítá i do způsobu, jakým probíhá hodnocení v rámci institucí – vskutku vycházelo z úplně jiných předpokladů. Za prvé kladly politiky hodnocení důraz na aplikovaný výzkum a jeho posílení. Za druhé při tom vycházely z více či méně vyslovené nedůvěry vůči vědcům, které pojímaly jako ve většině málo výkonné, zakonzervované a zainteresované na obhajobě nevyhovujícího *statu quo*. Tyto politiky a opatření se proto nesnažily a nesnaží jednoduše reprezentovat stávající výzkumnou produkci, ale její dynamiku proměnit – a to bez pokusu o širší konzultaci a dosažení kompromisu s akademickou obcí o její žádoucí cílové podobě. Vysoce postavený úředník státní správy, který se od začátku zásadním způsobem podílel na formulaci systému hodnocení Rady pro výzkum, vývoj a inovace, líčí perspektivu, ze které hodnocení v případě společenskovědních oborů vychází, takto:

[S]tav [před zavedením hodnocení], který – pokud jde o ten společenskovědní výzkum – o hodně víc lidem vyhovoval, tak prostě je to o hodně víc zakonzervováno v této oblasti. Já vidím celek, čtu občas, co mi chodí za výsledky výzkumu, a u těch společenskovědních oborů, oni mají prostě tu smůlu nebo štěstí, [že] papír snese všechno [...] [T]ady je celá řada institucí, které [aplikovaný výzkum] měly, mají do dneška v náplni práce, a výsledek je jedna velká nula.

To ať se na mě dotýční vědci nebo vědkyně nezlobí, ale [...] v tom základním výzkumu to není tak zlý v téhle oblasti, ale v tom aplikovaném prostě...

(výzkumný rozhovor, 23. 2. 2009)

Hodnocení se v citaci ukazuje jako akademickým kritériím čistě vnější záležitost. Úředník (s přírodovědným vzděláním) se tu staví do pozice toho, kdo je schopen zhodnotit kvalitu výzkumu na základě toho, co „občas čte“. Stejně sebevědomě ignoruje i jakékoli výsledky, které se nevešly do předem stanovených kategorií legitimních výstupů. „Hledisko výsledků“ – definovaných pouze s drobnými úpravami podle modelu komerční inovace vycházející z přírodovědného a technického výzkumu – je tu svrchované.

Podívejme se na aplikované výsledky, které se v sociálních vědách s povzbuzením takto založených vědních politik vykazují. Vládní Rejstřík informací o výsledcích (RIV) uváděl ke 13. září 2011 pět položek v kategorii „patent“ v oblasti „společenské vědy“: oxidický katalyzátor, zejména pro odstraňování N_2O z odpadních plynů (Vysoká škola chemicko-technologická v Praze / Fakulta chemické technologie, 2011)⁶, brzděná kolečková lyže s možností změny směru jízdy (Vysoké učení technické v Brně / Fakulta strojního inženýrství, 2005), lepenka na archivní krabice pro dlouhodobé uchování vzácných fondů a knih (Národní knihovna České republiky, 2003), návrh vývoje a ověření laboratorního vzorku proximitního senzoru pro vedení svařovacího hořáku (Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava / Fakulta elektrotechniky a informatiky, 1998), Dětský domeček třídy 21–01 (Univerzita Karlova v Praze / Pedagogická fakulta, 1998). V širší kategorii „aplikovaných výsledků patentově chráněných“ najdeme 36 položek, mezi jinými např. „zařízení k prodloužení skladovatelnosti nápojů“ (Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně / Fakulta managementu a ekonomiky, 2010) nebo „zařízení k prodloužení skladovatelnosti nápojů, zejména vína“ (Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně / Fakulta managementu a ekonomiky, 2010).

V kategorii „aplikované výstupy“ (nepatentované) pak databáze k 13. 9. 2011 eviduje 3363 výstupů. Do ní se již vejdou i úředníkem zatrácované „články, publikace, papír...“. Vejde se tam prakticky všechno – od „úvodní studie k problematice násilí a násilné kriminality v ČSFR (Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 1998), která je nejstarší položkou, po nejčerstvější „jednotnou metodiku zpracování střednědobých [sic] plánů dopravní obsluhy území prostředky hromadné dopravy osob (CZECH Consult, spol.

⁶ V závorce uvádím „předkladatele výsledku“ a „období sběru dat, ve kterém byla data dodána“ do databáze RIV.

s r.o., 2011).⁷ Uvedené položky evidentně nemají podobu, kterou by si většina společenských vědců představila jako relevantní výsledek svého vědeckého snažení. Zároveň se do stanovených kategorií nevejde řada forem působení společenských věd ve vztahu ke společnosti, které tradičně patří k roli akademika ve veřejném prostoru a lze je shrnout do role „veřejného intelektuála“ (příspěvky do masových médií, účast na veřejných diskuzích, knihy pro širší než čistě specializované publikum apod.). Co chtějí sociální vědci a společnosti sdělit hodnotitelé jejich vyloučením a naprostým ignorováním? Nepovažují je za jakýkoli společenský přínos, a je tudíž nežádoucí, aby se jim akademici věnovali? Považují je možná za přínosné, ale za neměřitelné, a proto nezahrnutelné do údajně objektivního hodnocení? Mají se jim badatelé věnovat ve svém volném čase? To se v žádném z dokumentů RVVI nedozvíme.

Akademická společenskovědní pracoviště reagovala na tuto situaci trojím způsobem. Prvním je pokus přizpůsobit vlastní produkci stanoveným kritériím – s výsledky, které vidíme ve výše uvedeném výčtu. Druhým je „útek do základního výzkumu“. Společenskovědní pracoviště v tomto případě rezignují na vytváření „aplikovaných“ výsledků uznatelných v rámci systému hodnocení a soustředí se na produkci v oblasti hodnoceného „základního výzkumu“. Ze strategických důvodů se pak snaží prosadit svůj obor do Národního referenčního rámce excelence, ve kterém jsou vybrané výsledky základního výzkumu hodnoceny výše než u „standardních“ oborů vystavených modelu publikační praxe v (laboratorních) přírodovědných oborech. Jak si všimla i Odborná komise pro společenské a humanitní vědy Rady pro výzkum, vývoj a inovace, „[n]emožnost dobře uplatnit aplikované výstupy určitého oboru SHV [společenských a humanitních věd] v rámci Metodiky často posiluje snahy o ochranu oboru v rámci NRRE [Národního referenčního rámce excelence]“ [Odborná komise SHV RVVI 2009].

Zvláštní, třetí případ reakce na současnou podobu hodnocení vědy pak tvoří ekonomie. Ještě méně než u jiných oborů tu lze mluvit o „reakci“, neboť ekonomové se na vytváření systému hodnocení významně podíleli (např. ekonom Daniel Münich je od roku 2008 předsedou Odborné komise pro společenské a humanitní vědy Rady pro výzkum, vývoj a inovace a zároveň je členem Komise pro hodnocení výsledků výzkumných organizací a ukončených programů těžce Rady – a ekonomové z CERGE-EI vystupovali relativně často i ve veřejných diskuzích k systému hodnocení⁸). To neznamená, že by

⁷ Mezi 3363 položkami jsou i takové, které neodpovídají definici bodově hodnocených výsledků (neutajené výzkumné zprávy). Do RIV byly zaneseny v prvních letech provozu databáze a pracoviště zpětně nepožádala o jejich vymazání.

⁸ Viz např. blog Daniela Münicha na aktualne.cz, ve kterém se otázce hodnocení vědy opakovaně věnuje (<<http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/daniel-munich.php>>).

současná podoba hodnocení odpovídala jejich představě: kriticky se vyjadřovali k přílišné váze „měkkých“ výsledků, které neprošly mezinárodním recenzním řízením, na úkor publikací v zahraničních impaktovaných časopisech a k neexistenci oborových metodik hodnocení (které by byly specifické pro definované skupiny oborů) [např. Jurajda 2009, 2011]. Současná forma hodnocení podle nich uhnula z deklarovaného principu podpory (mezinárodně kalibrované) excelence. Z hlediska našeho zájmu o společenské působení výzkumu je však podstatné, že se jejich stanoviska soustředila, tak jako v případě většiny ostatních společenských vědců zapojených do diskuze, na otázku hodnocení výsledků „základního výzkumu“.

K vlastnímu mimoakademickému působení přistupovali ekonomové, s nimiž jsem měla možnost vést výzkumný rozhovor, originálním způsobem. Hranici mezi základním a aplikovaným výzkumem viděli jako vysoce problematickou. Většinu vlastních článků, které publikovali v impaktovaných časopisech, považovali za poznatky potenciálně aplikovatelné. „[K]dyž bych to vyhnal trochu do extrému, tak dokonce většina ekonomického výzkumu je aplikované povahy, protože se zabýváte tím, že se snažíte zjistit, jaký byl efekt nějaké vládní politiky nebo institucionálního nastavení (...), kdežto ten čistě teoretický [výzkum; použito ve smyslu základního výzkumu – TS], toho je prostě najednou menší část,“ říká ekonom (skupinový výzkumný rozhovor, 23. 11. 2009). V návaznosti na to by pak měly být akademické články využívány zainteresovanými organizacemi, které by si z nich „vyzobávaly“ využitelné poznatky.

[V]ládní instituce, banky a podobně by v rámci svých oddělení, který jsou na to zařízený, měly mít ten největší zájem na tom, ne reagovat na nějaký politický tlaky, politický objednávky, ale vyzobávat právě z dobrého aplikovaného publikovaného výzkumu věci, který by mohly posloužit pro analýzy, který by mohly mít v případě banky naprosto komerční využití, v případě ministerstva nebo vládních institucí využití pro lepší správu, lepší fungování. (TS: A to se tady děje?) Nemyslím si, že se to děje. (skupinový výzkumný rozhovor, 23. 11. 2009)

Práce, která nepovede k publikaci akademického článku, je ekonomy v rozhovoru pojímána jako „konzultační činnost“, u níž se neočekává, že by měla být jakkoli hodnocena v akademickém rámci.

[Z] našeho pohledu se vždycky ptáme, jestli tam je nějaká složka, která by mohla zároveň vést k článku akademickému; když to je čistě konzultační záležitost, tak to musí být hodně zajímavě zaplacený a blízký tomu tématu, co člověk dělá, aby se tomu věnoval. (skupinový výzkumný rozhovor, 23. 11. 2009)

Vedle placených konzultací se dnes řada akademicky aktivních a úspěšných českých ekonomů věnuje také poradní činnosti pro státní správu – nejznámější je jejich angažmá v Národní ekonomické radě vlády (NERV). Z patnácti členů NERV, tak jak byli představeni v roce 2010 při jejím ustavení jako poradního orgánu premiéra Nečase, deklaruje sedm z nich akademické angažmá.⁹ Ekonomická expertiza se tedy realizuje buď jako akademický kapitál (vědecké publikace, které se následně překládají do finančního kapitálu pro instituci a individuálního kariérního postupu), nebo se proměňuje přímo na finanční kapitál (konzultační činnost), případně do politického a symbolického kapitálu spojeného s účastí v poradních tělesech vlády či jiných orgánů státní správy (u které může být otázka finančního ohodnocení ve formě honoráře druhotná¹⁰). Jakkoli nemusí účast v poradních orgánech přinášet přímý a zřetelný vliv na podobu veřejných politik¹¹, znamená přístup k jinak obtížně dostupným informacím a symbolickému kapitálu – projevující se např. tím, že všechny novinové články členů NERVu jsou umístěny na internetové stránce vlády a lze předpokládat, že už díky jejich členství v orgánu je o jejich příspěvky v médiích větší zájem.¹² Ekonomové mají vzhledem k poptávce po své expertize ze strany komerčních subjektů a orgánů státní správy zřejmě největší možnost ze všech společenských věd externalizovat své působení mimo striktně vědecké činnosti z oblasti akademického hodnocení výzkumu.

Možnost dlouhodobé a udržitelné externalizace se odvíjí od spolupráce se subjekty (nebo práce pro ně), které mohou výzkumníkům jako protiváhu nabídnout určitou formu ekonomického, politického nebo symbolického kapitálu (vládní orgány, mainstreamová média, komerční subjekty). Tam, kde jsou adresáty nebo uživateli expertizy, tak jako v případě výše citovaných výzkumníků z regionální univerzity, např. nevládní organizace, ne-li zcela neformalizovaná občanská sdružení, která takovou protiváhu poskytnout nemohou, ocitají se výzkumníci v překérnější situaci, kdy svoje aktivity s potenciálním společenským dopadem nemohou zahrnout do (hodnocení) své

9 Konkrétně Lubomír Lízal, Michal Mejstřík, Daniel Münich, Jiří Schwarz, Tomáš Sedláček, Petr Zahradník, Miroslav Zámečník (<http://www.vlada.cz/assets/ppov/ekonomicka-rada/predstaveni_NERV_2010.pdf>). U prvních čtyř lze pak předpokládat, že bylo působení na akademické půdě jejich stěžejním zaměstnáním.

10 V případě NERVu se jeho statut o honorování práce členů nezmiňuje <www.vlada.cz/assets/ppov/ekonomicka-rada/Statut-NERV.pdf>.

11 Tisková zpráva z 18. 8. 2011 tvrdí, že „za rok vznikly stovky návrhů, vláda se jimi inspiroje“ (<<http://www.vlada.cz/cz/ppov/ekonomicka-rada/dokumenty/ner-v-z-rok-vznikly-stovky-navrhu--vlada-se-jimi-inspiroje-86699>>). Nicméně někteří členové NERVu si naopak stěžovali na nedostatek ohledů ze strany vlády na jimi vypracované analýzy a Pavel Kohout jej zřejmě z těchto důvodů v roce 2011 opustil [Kohout 2011; Kubita 2011].

12 Mezi 25. říjnem 2010 a 30. zářím 2011 publikovali členové NERVu touto cestou 327 článků (viz <<http://www.vlada.cz/scripts/detail.php?pgid=808&conn=7391&pg=1>>).

akademické práce, ale ani, na rozdíl od ekonomů, externalizovat je do oblastí s podstatným ekonomickým nebo politickým kapitálem.

Připomeňme si na tomto místě znovu, jaké aplikované výsledky současné hodnocení vědy uznává. Patenty a registrované technologické prototypy, výzkumné zprávy obsahující utajené informace, metodiky a normotvorné návrhy, které byly doslovně začleněny do zákonů či koncepčních dokumentů orgánů státní správy. Ve světle předchozích argumentů má taková formulace zásadní mocenské důsledky. Přispívá totiž k udržování stávajícího rozložení sil ve společnosti. Sociální aktéři disponující politickým kapitálem, který zajišťuje jejich přístup k normotvorbě (a mohou tak „certifikovat“ výsledky v rámci hodnocení výzkumu), a ekonomickým kapitálem (a mohou tak za expertizy platit nad rámec hodnocení a financování výzkumu státem), jsou dále posilováni poznatky a expertizou vytvářenými na jejich zakázku, v jejich hodnotovém rámování a k jejich využití. V ironizujícím dotažení do důsledku analyzuje tento moment politoložka Vladimíra Dvořáková, když popisuje, jak v roce 2011 zvažovala, zda se se svým výzkumným týmem přihlásit do nově vypsaného grantového programu Technologické agentury pro aplikovaný společenskovědní výzkum „Omega“ (a dospěje k závěru, že nikoli).

Výstupem mohou být výsledky promítnuté do právních předpisů a norem. Jenom vysvětlení pojmů pro širší veřejnost: právní předpis znamená přijetí zákona, nařízení vlády či ministerské vyhlášky. To už zní zajímavěji, ovšem při pečlivějším přečtení metodiky mám nutkání si ověřit, zda se nám nějak nezměnil politický režim. Je tam totiž podmínka, že obsah našeho návrhu musí být v právním předpisu přijat bez úprav. Pominu-li absurditu, že byt nejsme legislativci, měli bychom připravit návrh zákona, ale i pokud bychom zdůraznili slovo obsah a brali to jako spíše podíl na přípravě věcného záměru zákona, tak jak zaručím, že to parlament přijme? V minulém režimu to šlo, odhlasovalo to ÚV a parlament to přijal. (Někdy býval i mezikrok, odhlasovalo to ÚV, vědci to zdůvodnili a parlament to přijal). Jak mám ale předvídatelnost výsledku dosáhnout v demokratickém prostředí? Nebo to jde?

Fakticky existují jen dvě cesty, jak splnit toto kritérium v demokratickém prostředí. První znamená, že návrh se definitivně odevzdá, až když jsou zákon, nařízení či vyhláška vydány. Pak určitě nedojde k žádné změně. Chce to jistou koordinaci „zadavatele“ a „vykonavatele“, manipulace s daty odevzdání; je to trochu riskantní. Druhou možnost nelze sice aplikovat na zákony, ale je naprosto bezpečná. Dá se přesné zadání, co se má vyzkoumat (tj. řeknou se výsledky, k čemu se má dospět), a máte jistotu, že „váš“ závěr bude přijat. Výzkum vlastně nemusíte dělat. (Upřímně řečeno, na krajské úrovni by se asi o takovýchto výzkumech daly zřejmě vyprávět celé romány). Pořád ještě nevíte, jak se to dělá?

Uvedme si hypotetický a zjednodušený příklad. Řešíme problém, zda zveřejnění platů vysokých státních úředníků může působit proti korupci. Pokud si připravím projekt, kde slíbím zdůvodnění, proč platy nezveřejňovat, asi nebude problém získat podporu vlády pro tento výzkum a mohu si být skoro jista, že se obsah mého doporučení dostane do vládního nařízení. [Dvořáková 2011]

Současné hodnocení „aplikovaných výsledků“ výzkumu se ho snaží dost nepokrytě využít pro podporu dnes etablovaných pořádků. Pokud bychom ale veřejné politiky (včetně politiky vědní) nahlíželi mimo jiné jako prostředek snižování nerovností, zvyšování šancí znevýhodněných a rozšiřování možností demokratické účasti občanů na utváření světa, je nasnadě, že současný rámec hodnocení nesplňuje roli nástroje přerozdělování expertizy ve společnosti a „epistémického zmocňování“¹³ občanů. Naopak působí v protikladu k takovému cíli.

Jak upozorňují autoři zprávy, vypracované pro Evropskou komisi, *Taking knowledge society seriously* [Felt, Wynne 2006], existují dva podstatně odlišné modely znalostní společnosti. První nazývají autoři „režim technovědeckých slibů“, který se opírá o vysoce specializované, patentově chráněné technologie a v zásadě rozděluje společnost na malou skupinu expertů a většinu (spíše pasivních) uživatelů těchto technologií. Autoři se ve své zprávě zabývají především přírodovědnými a technickými obory a inovacemi. Jejich pohled lze nicméně rozšířit i na společenskovední obory. Ty budou v tomto režimu rozvíjeny jako nástroje technokratické správy společnosti či populace, na kterých budou mít občané minimální aktivní podíl. Do důsledků dovedený je tento model v podobě odborníků na proceduralizovanou „účast veřejnosti“ na rozhodovacích procesech, tedy odborníků na usměrňování občanského (nesou)hlasu a předcházení protestu.¹⁴ Druhý model nazývají autoři zprávy „režim kolektivního experimentování“. Je naopak založen na tvůrčí účasti občanů v procesech vytváření a užívání znalostí a inovací. Ten by podporoval nejen rozšíření kategorie relevantních výsledků v systému hodnocení, ale také by podněcoval spolupráci mezi akademickými a nejrůznějšími neakademickými institucemi (formou společných grantů, profesní mobility osob),

13 Přídavné jméno epistémický vyjadřuje, že se popisovaný jev týká vědění a procesů poznávání. Slovem „zmocňování“ či „zmocnění“ překládám z angličtiny výraz „empowerment“, který odkazuje k rozšiřování možností pro znevýhodněné osoby a sociální skupiny. Cambridgeský slovník online dává tento příklad využití slova empowerment: „The first step in empowering the poorest sections of society is making sure they vote“ [Prvním krokem zmocňování nejchudších společenských skupin je zajistit, aby se účastnily voleb] (<<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/empower?q=empowerment>>).

14 Analýzu těchto procedur a jejich mocenských souvislostí a důsledků provádím v případě evropského sporu o geneticky modifikované organismy [Stöckelová 2008: 91–110; 2009a].

která je však v současnosti směřována výlučně na komerční podnikatelské subjekty [Vláda ČR 2009].¹⁵

V každém případě platí, že nastavení infrastruktury financování a hodnocení vědy spoluutváří mocenské rozložení sil a vědění ve společnosti. Do určité míry je jeho odrazem a zároveň ho může buď dále ztvrzovat, nebo naopak otevírat prostor pro jeho proměnu. Prezentování vědní politiky a jejího směřování k ideálu znalostní společnosti jako nepolitické záležitosti, na níž se mohou všechny strany (nejen politické) shodnout a kde jde čistě o „excelenci“ a objektivně měřitelný „impakt“, je tedy zavádějící. V této studii se z různých úhlů snažím ukázat, že je tomu právě naopak.

V následujícím oddíle se budu věnovat diskuzím o společenské užitečnosti a působení výzkumu, které probíhají ve Velké Británii. Ta je zajímavá tím, že se zde logika auditu a měření „impaktu“ dostaly do veřejných politik (včetně politiky vědní) velmi brzy, již v 80. letech minulého století, a jsou tam nejrozvinutější [Power 1997]. I díky tomu tam dnes probíhá nuancovaná kritická debata, která proti sobě nestaví binární pozice základního výzkumu bez nutnosti vykazování veřejné užitečnosti a aplikovaného výzkumu s přímým dopadem na společnost.¹⁶ Jejím výsledkem je i to, že v roce 2014 bude ve Velké Británii poprvé uplatněno sofistikované kvalitativní hodnocení společenského působení výzkumu, které se stalo součástí nového systému hodnocení Research Excellence Framework (REF).

2.1. Skutečné je to, co je auditovatelné

Hodnocení vědy na národní úrovni se dlouho opíralo o měření a mezinárodní porovnávání vstupů do výzkumu, především finančních zdrojů vynakládaných jednotlivými státy [Godin 2002]. V rámci Evropy to byla Velká Británie,

¹⁵ Dokument např. předpokládá podporu „vytvoření center transferu technologií (znalostí), jejichž cílem je napomáhat pracovníkům těchto institucí při *komercializaci nových poznatků VaV*. Pro zvýšení účinnosti transferu nových poznatků do praxe bude vytvořen program, který bude těmto centrům poskytovat finanční prostředky jak pro jejich činnost, tj. na *poskytování kvalitních poradenských služeb v otázkách komercializace poznatků VaV* (...), tak i pro *vlastní komercializaci*, ať již pro podporu vzniku nové firmy (*spin-off*), *podání patentové přihlášky* apod.“ ([Vláda ČR 2009: A 4–3]; důraz TS). Dále počítá např. s tím, že Technologická agentura „vyhlásí program tzv. inovačních poukázek (voucherů) pro MSP [malé a střední podniky], které budou určeny na úhradu nákladů spojených s inovací produktu nebo služby“ [Vláda ČR 2009: A 4–7]. O podpoře pohybu znalostí a inovací směrem do jiných, nekomerčních částí společnosti se dokument vůbec nezmiňuje.

¹⁶ Ekonomický komentátor *Guardianu* Aditya Chakraborty [2012] přesto tvrdí, že neschopnost sociálních vědců, včetně ekonomů, zareagovat tvůrčím způsobem na finanční a ekonomickou krizi trvající od roku 2008 a vnést do veřejné i odborné debaty nové relevantní argumenty, souvisí s akademickou orientací na publikační produkci v „top“ impaktovaných odborných časopisech, která výzkumníky odvádí od společensky aktuálních témat. V jeho pohledu je dnes tedy sledování akademického impaktu v britských sociálních vědách v rozporu s jejich společenským přínosem.

kteřá začala jako první systematicky sledovat i výstupy výzkumu a brát je za základ pro rozdělování finančních prostředků jednotlivým univerzitním institucím. První kolo hodnocení „Research Assessment Exercise“ (RAE) proběhlo v roce 1986 a další pak v letech 1989, 1992, 1996, 2001 a 2008. Hodnocení bylo kvalitativní – na základě podkladů od univerzit ho prováděly disciplinárně definované panely odborníků, kteří byli nominováni univerzitami, a bylo zaměřeno výlučně na akademickou kvalitu, nikoli společenské přínosy.

O systému hodnocení probíhaly v akademické komunitě od počátku diskuze, které našly, především v rámci sociální antropologie, odezvu i ve svébytném výzkumném programu. Podle Marilyn Strathern [2000a, 2000b], Chrise Shora [2008] nebo Michaela Powera [1997] představuje logika auditu a impaktu, týkající se nejen akademických institucí, sociální praxi, která dnes zásadním způsobem proměňuje západní společnosti. Otázka po užitečnosti a požadavek na veřejnou vykazatelnost jsou na první pohled pochopitelnou a zdravou reakcí na předchozí – ať už konzervativně nebo modernisticky založenou – víru v principiální blahodárnost vědeckého pokroku a institucí spojených s organizací moderní společnosti. Důraz na auditovatelnost a vykazování dopadů je projevem poklesu důvěry ve fungování institucí (ať už konkrétních organizací nebo celých oblastí společnosti, jakými jsou věda nebo sociální služby). Audit jako princip organizace je průhlednost učiněná trvanlivou a viditelnou [Strathern 2000b: 313].

Zprůhledňování je ale zároveň sociální praxí s problematickými důsledky a průhlednost z části nebezpečnou iluzí. Jestliže zavádění systémů hodnocení reaguje na nedostatek důvěry v sociální instituce, pak audit jako standardizovaný mechanismus kontroly důvěry jednoduše neobnovuje, ale spíše permanentně zviditelňuje její nedostatek, a tak ji vlastně dále prohlubuje. Logika auditu, ve které ztrácí to, co není auditovatelné, politickou relevanci, motivuje instituce orientovat se výlučně na auditovatelné a auditované charakteristiky vlastní činnosti. Ty ale nemusejí zachycovat všechny podstatné rysy fungování instituce, a mohou je dokonce nezamýšleně poškozovat a být v přímém rozporu s tím, co většina zúčastněných považuje za rozumné a opodstatněné [Strathern 2000b].

V oblasti základního výzkumu může být příkladem kontraproduktivních důsledků orientace na čistě kvantitativní měření výkonu drobení vědeckých výsledků do většího množství dílčích a nedostatečně zralých publikací [Linková 2009; Stöckelová 2009b] nebo posuzování nabídnutých publikací ze strany editorů vědeckých časopisů primárně z hlediska jejich přínosu pro impaktový faktor časopisu. Editor prestižního medicínského časopis *Lancet* Richard Horton například v článku o neblahých důsledcích „honby za impaktovým faktorem“ odhaduje, že „vzhledem k tomu, že nejvíce citací mají v medicínských časopisech články založené na randomizovaných pokusech z bohatých

zemích, kdyby *Lancet* publikoval více článků z Afriky, jeho impakťový faktor by se snížil. „Jsem veden k tomu, abych zcela vyřadil části světa, které se potýkají s největšími zdravotními problémy ... citace vytvářejí rasistickou kulturu v rozhodování časopisů a ztělesňují systém, který je jen o nás (v rozvinutém světě)“ [Corbyn 2009]. Podobná kritika zní v posledních letech stále hlasitěji od řady autorů např. i na adresu hrubého domácího produktu (HDP) jako indikátoru blahobytu ve společnosti – ten dnes spíše paralyzuje debatu o veřejném zájmu a žádoucích cílech společenského vývoje, než by ji usnadňoval a mohl být jejím rozumným základem. Někteří členové Komise pro ekonomickou výkonnost a sociální pokrok, která v letech 2008–2009 vypracovala zprávu pro francouzského prezidenta Nicolase Sarkozyho např. tvrdí, že užívání nevhodných statistických indikátorů jako HDP bylo jedním z důvodů, proč byli mnozí překvapeni vznikem současné ekonomické krize; ty její nástup zakrývaly, spíše než by byly schopny ji včas zachytit [Stiglitz et al. 2009: 8].

Obecně je tedy problém s indikátory trojí. Nejjednodušší je ten rozměr problému, kdy jsou indikátory špatně nebo záměrně manipulativně zvoleny. V takovém případě je (aspoň v principu) možné nahradit je indikátory lepšími. Druhý rozměr problému je ten, který formuluje profesor účetnictví z London School of Economics M. Power, když klade obsedantní kvantifikaci výkonu a kulturu auditu do přímého protikladu s demokratickou správou. Jakkoli jsou mechanismy auditu často prezentovány jako nástroje zvýšení demokratické kontroly, jsou spíše její falešnou kompenzací.

Je pokus měřit výkon do nejmenšího detailu symptomem sociálního a ekonomického úpadku? Investují společnosti a organizace do propracovaných a rádobý přesných systémů hodnocení pouze v čase krize, kdy je nutné zachovat sociální a ekonomický řád? Pokud ano, tato tzv. tyranie čísel [Boyle 2001] bude sebedestruktivní, bude symptomem společnosti, která ztratila schopnost řídit se demokratickými prostředky.

[Power 2004: 779]

Třetí rozměr problému se pak týká toho, že čím více se číselné indikátory stávají jediným kritériem hodnocení a v konečném důsledku kritériem legitimity určité činnosti, tím spíše hrozí, že se začnou aktéři chovat tak, aby obstáli pouze z pohledu daného indikátoru, nikoli kvalit, k nimž by měl indikátor odkazovat. Indikátor se stává cílem samým. A „když se indikátor stane cílem, přestává být dobrým indikátorem“ [Strathern 1997: 309].¹⁷

¹⁷ V kontextu makroekonomie formuluje podobný mechanismus tzv. Goodhartův zákon [Chrystal, Mizen 2001]. Omezení a pasti používání výkonnostních indikátorů jako základů veřejné politiky v různých oblastech diskutují též Foley a Goldstein [2012].

Z tohoto hlediska je rozumné přistupovat k indikátorům vždy tak, že: 1. periodicky opakujeme vyjednávací proces, na základě kterého je indikátor ustaven jako vhodná reprezentace uznaného cíle (dané instituce nebo činnosti); 2. indikátor nesmí být absolutisticky aplikován jako jediná reprezentace toho, k čemu má odkazovat. Bez kombinace či konkurence s jinými způsoby reprezentace přestane brzo odkazovat k čemukoli jinému než sám k sobě, a zvráceně tak orientuje i jednání dotčených sociálních aktérů. Jakou podobu může taková kombinace v případě hodnocení vědy nabývat, ukáži dále.

Pokud se nyní vrátíme ke konkrétnímu případu hodnocení vědy ve Velké Británii, to se doposud zabývalo výlučně akademickými výsledky, tzv. výzkumným impaktem (research impact). V příštím kole hodnocení, pojmenovaném nově Research Excellence Framework (REF), bude ale proces hodnocení zahrnovat jak akademickou kvalitu výstupů, tak tzv. vnější či společenský impakt výzkumu. Samostatně bude hodnoceno výzkumné prostředí (např. kvalita managementu, kariérní možnosti pro výzkumníky apod.). Výsledné hodnocení má potom z 60 % reflektovat akademickou kvalitu, z 25 % vnější impakt a 15 % výzkumné prostředí.¹⁸ Společenský impakt, ke kterému bylo podle Higher Education Funding Council for England (HEFCE) organizujícího evaluační proces již dříve implicitně přihlíženo při hodnocení výzkumných institucí, bude takto učiněn explicitním [HEFCE 2009: 14].

Definice vnějšího impaktu pro účely hodnocení zahrnuje působení v oblasti ekonomické, sociální nebo kulturní [HEFCE 2011: 4]. Jedná se tedy o daleko širší uchopení impaktu, než jak je tomu v současném hodnocení v České republice. Takto široké pole sledovaného impaktu odráží posun v kontraktu mezi vědou a společností. Podle Clair Donovan [2008], která se podílela na přípravě systému hodnocení v Austrálii, vycházely první pokusy o měření impaktu z představy, že společenským cílem vědy je podpořit mezinárodní konkurenceschopnost země a nárůst bohatství. Mírou impaktu byly kvantitativní ekonomické indikátory. Pokud však k výzkumu přistupujeme s očekáváním, že přispěje k řešení naléhavých sociálních otázek, musíme pojetí impaktu rozšířit za úzce ekonomické pojetí [Donovan 2011].

V řadě oblastí nelze takové působení zachytit kvantitativními indikátory. Základním podkladem vstupujícím do hodnocení REF jsou proto narativní případové studie společenského dopadu výzkumu, podpořené vhodnými indikátory (nikoli naopak!). HEFCE přitom explicitně říká, že se hodnoticí panely nebudou snažit tyto dopady kvantifikovat [HEFCE 2009: 15]. Každá instituce

18 V případě REF 2014 jako přechodového kola hodnocení budou váhy 65 % pro akademické výstupy, 20 % pro impakt a 15 % pro výzkumné prostředí [HEFCE 2011: 4].

předkládá k hodnocení minimálně dvě případové studie (jednu studii jako základ plus další studie na každých 10 celých pracovních úvazků ve skupině hodnocených pracovníků). Zatímco dokumentovaný impakt musí spadat do hodnoceného období zhruba pěti let (v případě REF 2014 do období mezi 1. lednem 2008 a 31. červencem 2013), výzkum, od kterého se impakt odvíjí, může jít až 15 let zpátky před začátek posuzovaného období. Do celého procesu hodnocení jsou zahrnuti uživatelé výzkumu z veřejného, soukromého a nevládního sektoru – především jako členové evaluačních panelů a pod-panelů, kde se budou podílet i na stanovování kritérií pro jednotlivé obory [HEFCE 2011: 5]. Evidence ze strany uživatelů bude i součástí případových studií připravovaných univerzitními pracovišti.

HEFCE explicitně říká, že „diseminační aktivita – bez evidence o jejím dopadu – nebude považována za impakt“ [HEFCE 2011: 4]; případové studie musejí vykázan, že „se objevila nějaká změna nebo prospěch mimo akademickou půdu“ [ibid.: 4]. Příručka, kterou v roce 2011 zpracoval tým London School of Economics, University of Leeds a Imperial College a která má poskytovat „širokou nabídku platných a empiricky ověřených rad a návodů, jak zajistit, aby vaše práce dosáhla maximální viditelnosti a vlivu u akademického i širokého publika“ [LSE Public Policy Group 2011: 2], je mnohem opatrnější. Výzkumný impakt definuje jako:

...zaznamenanou nebo jinak auditovatelnou příležitost akademického výzkumu ovlivnit jiné aktéry nebo organizace. Akademickým impaktem výzkumu jsou vlivy na aktéry v rámci akademického světa nebo univerzit, měřeny např. citacemi v díle jiných akademických autorů. Externím impaktem jsou vlivy na aktéry mimo vysoké školy, tj. v oblasti podnikání, státní správy nebo občanské společnosti, měřeny např. odkazy v obchodním tisku nebo vládních dokumentech nebo pokrytím v masových médiích. ([LSE Public Policy Group 2011: 5]; důraz TS)

Tvrzení o výzkumném impaktu nezahrnuje podle autorů v žádném případě nárok na změnu v chování sociálních aktérů nebo společenský prospěch, které jsou vždy výsledkem mnoha faktorů a nelze je jednoznačně připsat konkrétnímu výzkumu [LSE Public Policy Group 2011: 5]. Další autoři si všimají toho, že hodnocení impaktu pracuje s předpokladem, že relevantním společenským impaktem výzkumu musí být změna stávajícího stavu. Co když se ale s přispěním sociálněvědní expertizy podaří odvrátit potenciálně škodlivé „reformy“ [George 2012]? Jak píše Crossick, očekávání ze strany státní správy a veřejnosti ve směru manifestace impaktu v kauzálně dokumentovatelné změně chování sociálních aktérů pomohli přitom vytvořit sami vědci, když v úsilí o vlastní legitimizaci naslibovali jednoduchý a jednoznačný impakt vlastního výzkumu.

V případě uměleckých a humanitních oborů se to týkalo důležitosti něčeho, co bylo nazváno „tvořivostí“, a ta nás teď vytrvale pronásleduje. Je naší vlastní chybou, že se na ni vláda tak upnula a viděla ji jako prekurzor inovace, protože jsme to byli my, kdo si na ní tak zakládali. Přírodní vědci mají paralelní problém. Tolik trvali na ekonomické důležitosti svého výzkumu, používajíce ji jako nástroj pro získání značného dodatečného financování, že jsou nyní (vládou) žádáni, aby vykážali ekonomický impakt, jako kdyby to byl hlavní cíl výzkumu. (...) [Je] třeba dávat si pozor na to, jak přesvědčujete vládu o své potřebnosti, protože ona vám nakonec může uvěřit.

[Crossick 2009: 13]

V britské diskuzi o impaktu se ukazuje jedno podstatné a ne zcela řešitelné napětí. Vláda a společnost spojují financování výzkumu na univerzitách s jeho pozitivním působením na společnost. Protože v dobro vědy slepě nevěří, chtějí, aby bylo toto působení vykázáno – v roce 2014 bude britská vláda tímto výkazem podmiňovat 20 % (a později 25 %) financování. Skutečnost je ale komplexní a působení multifaktoriální. Připsat jednoznačný a příčinný vztah mezi výzkumem a společenskou změnou je nemožné (z hlediska jak complexity skutečnosti, tak časové náročnosti auditorských procedur¹⁹). Bez určité míry důvěry v nepřímé a dlouhodobé společensky pozitivní důsledky výzkumu se proto neobejdeme. Zároveň ale, jak pozoruje Strathern [2000b], „kultura auditu“ zpřítomňuje, nikoli kompenzuje nedostatek důvěry – a důvěru má naopak v nekonečném regresu sklon dále podkopávat.

Domnívám se, že toto napětí je výrazně viditelné právě v případě sociálních a humanitních věd a budu ho podrobněji rozebírat v závěrečné části této kapitoly. Nejdříve se však chci ještě zastavit u diskuze o vztahu sociálních věd a společnosti, která se v posledních letech rozvíjela ve Spojených státech a aktualizovala řadu pro nás relevantních otázek. Jestliže vzešla ve Velké Británii otázka užitečnosti především ze strany státní správy a společnosti, ve Spojených státech přišel takový impuls zevnitř sociálních věd, konkrétně sociologie.

2.2. Sociální vědy a politika

V roce 2004 inicioval americký sociolog Michael Burawoy u příležitosti svého zvolení prezidentem Americké sociologické asociace (dnes je prezidentem

¹⁹ Z pilotního testování hodnocení impaktu podle zadání REF 2014 vyšlo, že 25 institucí, které poskytly data o časové náročnosti, potřebovalo na přípravu podkladů celkově 1414 člověkodnů, tj. průměrně 57 člověkodnů na instituci. Nejméně (11 člověkodnů) to bylo v případě instituce, která připravovala zprávu o impaktu za 27 plných zaměstnaneckých úvazků a vykážala čtyři případové studie impaktu; nejvíce (194 člověkodnů) v případě zprávy pokrývající 519 plných úvazků a 53 případových studií [Technopolis 2010: 40].

Tabulka 1: Čtyři mody sociologie

	akademické publikum	mimoakademické publikum
instrumentální vědění	profesionální	expertní
reflexivní vědění	kritická	veřejná

Zdroj: Burawoy [2005]

Mezinárodní sociologické asociace, ISA) rozsáhlou a poměrně vzrušenou diskuzi o „veřejné sociologii“. Ve své inaugurační přednášce představil jednoduché schéma čtyř ideálně-typických modů sociologie: profesionální (professional), kritickou (critical), expertní (policy) a veřejnou (public).

Jak je ze schématu zřejmé, čtyři mody sociologie definují dvě proměnné. Za prvé, zda je vytvářené poznání instrumentální nebo reflexivní, tedy na kolik se výzkumník relativně neproblematicky pohybuje v rámci ustavené metody a paradigmatu nebo se zároveň snaží o reflexi samotných sociálních a epistemologických podmínek vzniku sociálněvědních poznatků; a za druhé, zda je publikum, kterému je intelektuální produkce směřována, primárně akademické nebo neakademické (v případě expertní sociologie nejde pouze o státní úředníky a politiky, ale třeba také o média či nevládní organizace, které si zadávají u sociologů vypracování specifické expertizy). Burawoy ve své přednášce argumentoval pro posílení veřejné sociologie jako legitimní součásti sociologické profese, a to jak v její „klasické“ formě ztělesněné v postavě veřejného intelektuála, tak v její „organické“ formě participativního výzkumu či jiné dlouhodobé spolupráce výzkumníků s konkrétními komunitami, sociálními hnutími a veřejnostmi. Tvrdí sice, že profesionální sociologie tvoří jádro, od kterého se ostatní mody odvíjejí, její role se ale podle Burawoye stala v akademické sféře v dnešních Spojených státech natolik ústřední, že se vlastně rozvíjí na úkor ostatních modů, především sociologie veřejné. Téměř beze zbytku se od výsledků uznávaných jako legitimních v profesionální sociologii odvíjí kariérní postup na univerzitě, totéž platí o obsahu studijních programů.

Burawoyovy teze vyvolaly, především v americké sociologii odezvu v podobě desítek časopiseckých i knižních textů [např. Clawson et al. 2007; Nichols 2007; Public Sociologies... 2004]. Kromě řady příspěvků, které otevřenou debatu přivítaly, impulz za veřejnou sociologii podpořily a začaly dokládat různé podoby, podmínky a překážky praktikování veřejné sociologie (k nejzajímavějším, empiricky argumentovaným příspěvkům patří Stacey [2004, 2007]), se pochopitelně objevily i hlasy kritické. Z jedné strany např. Turner [2007] a Brint [2007] argumentovali, že veřejná angažovanost, po

kteřé volá Burawoy, přinese sociologii více škody než užítu, protože ji spojuje s hodnotovou agendou (v jejich očích konkrétně liberální levice) a zmaří tak její pozici jako čistě odborné, vědecké praxe. Ačkoli totiž sám Burawoy mluví o tom, že veřejná sociologie není vázána na žádné specifické hodnotové či politické pozadí, kritici ji principiálně spojují s levicovým a výslovně marxistickým přístupem samotného Burawoye. Z druhé strany byl pro jiné autory Burawoyův návrh naopak málo radikální a symetrický v tom smyslu, že do centra sociologie staví modus profesionální, jako kdyby v rámci angažovaného výzkumu nevznikaly originální poznatky, teorie a metody, které mohou obohatit a posunout akademický střední proud sociologie profesionální (pro souhrnné pojednání kritické odezvy viz [McLaughlin, Kowalchuk, Turcotte 2007]).

Z hlediska uvedené studie jsou v tuto chvíli důležité především tři momenty. Za prvé, jakkoli Burawoy navrhl své čtyřpolní schéma pro sociologii a ve svých textech hájí její specifčnost (oproti ekonomii a politologii), domnívám se, že jeho schéma lze užitečně použít pro zachycení ideálnětypické různorodosti uvnitř sociálních věd obecněji. Jakkoli budou vztahy mezi čtyřmi různými mody v každém sociálněvědním oboru specifické a do určité míry odlišné, všechny mají své póly instrumentálního a reflexivního poznání a akademické a mimoakademické orientace. Když se prostřednictvím tohoto schématu podíváme na současnou českou vědní politiku, vidíme jednak, že v oblasti společenských věd vymezuje politika daleko širší pole působnosti pro výsledky směřované k akademickému, nikoli mimoakademickému publiku; a pak, na straně „aplikovaných výsledků“ se tato politika jednoznačně přiklání ve prospěch *expertního, instrumentálního* poznání a de facto sankcionuje jeho *veřejný, reflexivní* rozměr.²⁰

Za druhé, na rozdíl od Velké Británie, kde se primárně jedná o to, jak nově *re/prezentovat* práci a výsledky sociálních věd,²¹ a kritiky předjímané změny v chování výzkumníků jsou z hlediska vlastní akademické práce spíše nezamýšlené, debata o veřejné sociologii se daleko více týká cílených změn ve

20 Je zajímavé povšimnout si toho, že v oblasti základního výzkumu může současný systém hodnocení naopak otevírat prostor pro *kritický* modus sociálních věd. Především v multiparadigmatických disciplínách, jakými je např. sociologie, umožňují publikace v zahraničních knihách a impaktovaných časopisech legitimovat i takové směry a formy výzkumu, které nepatří k místnímu střednímu proudu (např. feministický výzkum).

21 Data sebraná v rámci pilotního testování hodnocení impaktu ukazují, že většina institucí se domnívá, že chování výzkumníků se změní v reakci na zavedení hodnocení impaktu jen velmi málo, výrazný dopad to ale bude mít na byrokratickou režii [Technopolis 2010: 46–47]. Podobně „Campaign for social science“, kterou v lednu 2010 odstartovala Academy of Social Science v reakci na plánované škrtky ve vládních vydajících na společenské vědy ve Velké Británii, si klade za cíl „posílit profil sociálních věd na veřejnosti, v médiích a v parlamentu“ čili především *zvýšit viditelnost* sociálních věd prostřednictvím lepší prezentace a intenzivnější komunikace ve veřejném a politickém prostoru, nikoli proměnit výzkumnou praxi (<<http://www.campaignforsocialscience.org.uk/about-CfSS>>).

výzkumné praxi samotné. A to nejen z hlediska formulace a komunikace výsledků za rámec striktně odborných publikací, ale také výzkumného designu, posílení participativního momentu při formulaci výzkumných otázek, sběru dat a provádění analýz. Proměna v publikační kultuře, univerzitních kariérních řádech a obecně vědní politice je podle Burawoye relativně úzce svázána s výzkumnou praxí. Příklon k veřejné sociologii nemá ukázat sociologii jako společnosti užitečnou, ale má ji činit užitečnější.

Za třetí, otázka, kterou debata o veřejné sociologii zásadním způsobem aktualizuje, je vztah sociálněvědního poznání a politiky. Té se nyní budu podrobněji věnovat. Jak jsem zmínila výše, někteří kritici Burawoyova návrhu [např. Turner 2007; Brint 2007] považují příklon k veřejné sociologii za ohrožení objektivitu a v důsledku toho společenské autority a statusu sociologie jako vědy. Veřejná sociologie je podle nich politický aktivismus oblečený do kabátu vědy a přináší hodnoty do oblasti, kam tyto nepatří. Podle Burawoye [2007] však veřejná sociologie neznečišťuje hodnotově neutrální vědu, je pouze explicitnější v tom, že hodnoty přítomné v poznávacím procesu nezakrývá. Autor analyzuje mýtus „čisté vědy“, který začal v (americké) sociologii dominovat ve 20. letech minulého století s nástupem empirického výzkumu a vydržel do let sedmdesátých. Jeho nástup byl reakcí na předchozí spekulativní sociologii, v podobě např. sociálního darwinismu, stejně jako na soudobé sociální reformátory s komunitaristickou orientací. V pojetí „čisté vědy“ se společenská užitečnost sociologie realizovala především prostřednictvím expertní sociologie, tedy aplikace objektivního disciplinárního vědění v rámci vládních politik. Burawoy s tím polemizuje. Sociologie byla podle něj vždy hodnotově zakotvená, a to ve stanovisku (standpoint) občanské společnosti a její obhajoby před logikou trhu (zatímco ekonomie je podle něj disciplína hodnotově zakotvená ve stanovisku tržním). V době, kdy se sociologie realizovala prostřednictvím státu a jeho sociálních a veřejných politik, zůstávalo však její hodnotové hledisko do značné míry neviditelné. Teprve v 70. letech 20. století, kdy se stát v USA výrazně přiklání na stranu kapitálu a sociologie musí budovat svůj vztah k občanské společnosti nezávisle na státu, se její hodnotové zakotvení dostává do popředí [ibid: 324–325]. Veřejná sociologie se tedy z tohoto hlediska neodlišuje od jiných modů tím, že by byla hodnotová, ale že toto své zázemí neskrývá.

Nakolik se sociologie může opřít o občanskou společnost (jako celistvou a bezrozpornou entitu) a na druhou stranu společnost o sociologii (jako celistvou disciplínu) je diskutabilní a bude to předmětem mého zájmu v druhé části této práce. Podstatná je však pro nás na tomto místě skutečnost, že Burawoyova pozice v otázce hodnotové nezájatosti sociálních věd – a žádoucnosti této nezájatosti – není ani v rámci sociologie (natož ekonomie nebo

obecněji ve veřejném prostoru) bez rozporu sdílená. Důraz na hodnotový či politický rozměr konkrétního sociálněvědního snažení znamená velmi často jeho vytržení z kontextu vědy a znevážení.

Napětí a dilemata uvnitř sociálních věd ohledně jejich vztahu ke společnosti a hodnotové angažovanosti můžeme v Česku sledovat např. na diskuzích v oblasti sociálněvědní expertizy a výzkumu s romskou tematikou.²² Z tohoto hlediska zajímavá debata se před několika lety odehrála mezi českými sociálními vědci (sociology a sociálními antropology) na stránkách časopisu *Biograf*. U příležitosti publikace českého překladu článku holandského autora o romském holocaustu vyzvala redakce k diskuzi na téma „jak lze zhodnotit a kriticky komentovat stav sociálněvědního výzkumu tzv. romské problematiky u nás, tedy v Česku a na Slovensku“, s konkrétnějšími otázkami „odkud se berou hlavní výzkumné otázky a co se děje s výzkumnými závěry?“, „jaká je v tomto ohledu úloha lidí z praxe či z politiky?“ nebo „v čem vidíte silné nebo slabé stránky toho, jak je sociálněvědní výzkum ‚romské problematiky‘ u nás organizován, financován a využíván?“ [Konopásek 2008]. Ve třech číslech časopisu bylo postupně publikováno sedm příspěvků, z nichž některé na sebe přímo reagovaly.

Poměrně velký prostor byl v textech věnován otázce vztahu mezi sociálněvědním výzkumem, státem a nevládními organizacemi. Čtyři ze sedmi článků se více či méně silně přikláněly k pohledu, že výzkum je takovým propojením kompromitován [Kobes 2008; Jakoubek 2008; Jakoubek, Budilová 2008; Synková 2008]. Autoři používali metafory jako „kolaborace“ [Synková 2008] nebo „projektová prostituce“ a „kontaminace“ [Jakoubek, Budilová 2008]. „Čistá“, politikou, hodnotami a specifickými zájmy nekontaminovaná věda je pro tyto autory žádoucím a (byť obtížně) dosažitelným cílem, ve kterém obvykle vidí selhávat své ideové oponenty. Jeden z autorů se domnívá, že od společnosti je potřeba držet si maximální odstup a bojovat s její tendencí si vědecké termíny přivlastňovat a tím je ničit. Prostřednictvím citace vlastního staršího textu autor tvrdí, že je potřeba:

...být před laickým diskurzem vždy o krok napřed; vytvářet a razit nové pojmy, případně ustavovat pojmy, které se degradaci na slova vzpěčují [...] nebo takové, „ktoré sú dostatočne škaredé na to, aby boli pred únoscami bezpečné“ [Peirce 1998: 117].(mírně upraven slovosled), takže to, že by se jich lidový diskurz zmocnil, nehrozí.

[Jakoubek 1996: 394, cit. in Jakoubek 2008]

22 Zpracování dvou následujících případů vychází z Stöckelová [2012b].

Autor pak dává jako příklad vlastní pojmy „romofer“, „romid“ a „romel“, které zavádí místo podle něj analyticky nevyhovujícího a politikou kontaminovaného pojmu Rom. Je přitom příznačné, že Jakoubek cituje na podporu svého stanoviska Charlese Peirce, který na pole filozofie a teorie vědy vstupuje se zázemím v přírodních vědách (chemii a matematice), jež si historicky zakládají na své epistemologické výlučnosti ve vztahu ke společnosti. Akademická věda se musí v tomto pojetí svému přivlastnění společnosti, které ji degraduje, doslova aktivně bránit.

Tři další příspěvky (jednoho z nichž jsem spoluautorkou) ukazují propojení akademického výzkumu, státu a nevládních organizací naopak jako v zásadě nevyhnutelné a potenciálně pozitivní a zaměřují se na to, jak (nikoli zda) mají a mohou být rozvíjeny a kultivovány [Hirt 2008; Matoušek 2008; Stöckelová, Grygar 2008]. Stejně jako není žádoucí, aby se akademický výzkum snažil uzavírat do slonovinové věže a z odstupu analyzovat společnost prostřednictvím „škaredých pojmů“, není podle těchto autorů žádoucí ani to, aby mimoakademičtí aktéři, především zadavatelé, jednostranně zasahovali do výzkumu, např. úzkou definicí témat zkoumání.²³

Otázka „čistoty“ vědy a její „kontaminace“ hodnotami a zájmy se může objevit i v případě přírodovědných a technických oborů a z nich vycházejících inovací, např. při sporech v otázkách ochrany životního prostředí či zdravotní bezpečnosti (pro studie z českého kontextu viz [Konopásek, Stöckelová, Zamykalová 2008; Stöckelová 2008]), nebo sexuologie s aspiracemi „tvrdé“ přírodovědy [Lišková 2009: 83–107]. I tyto znalosti a technologické trajektorie vznikají v interakci akademických a mimoakademických aktérů a obsahují v sobě (nejčastěji implicitní) vizi společenského uspořádání – a tím posilují určité mocenské vztahy nebo jim naopak odporují. Díky vysoce specializovanému jazyku přírodních věd (ať už matematicky nebo jinak založenému) zůstává však tento rozměr často skryt, a to i pro samotné výzkumníky v těchto oborech.

Sociální vědy jsou k obvinění z „nečistoty“ formulovanému z perspektivy nároku na „čistotu“ vědy náchylnější. Jejich hodnotový rozměr je viditelnější a často jednodušeji dekodovatelný. Výjimku mezi nimi dnes tvoří ekonomie. Jak ukazuje např. prezentace Národní ekonomické rady vlády jako čistě odborného orgánu, hodnotové zakotvení hlavního proudu ekonomie v trž-

23 Etické směrnice Britské sociologické asociace pokládají za potenciálně problematické dokonce i to, pokud zadavatel vyžaduje použití specifické výzkumné metody. Směrnice říkájí, že by výzkumníci neměli „přijímat takové podmínky výzkumného kontraktu, které jsou podmíněné specifickým výstupem nebo sadou zjištění navrženého zkoumání. Konflikt závků může nastat i v případě, že poskytovatel financí vyžaduje, aby byla použita určitá metoda“ (<http://www.britisoc.co.uk/about/equality/statement-of-ethical-practice.aspx>; článek 49).

ním stanovisku [Burawoy 2007: 24] není zpravidla vidět, neboť je v zákrytu s převažujícím diskurzem na politické scéně a v médiích hlavního proudu, který má ekonomie velký prostor spoluvytvářet. Neviditelnost zakotvení ale nesmíme zaměnit s jeho nepřítomností. Naopak, neviditelnost jej činí méně kontrolovatelným a v důsledku nebezpečnějším pro demokratickou politiku a veřejnou diskuzi.

Další pozoruhodný případ z oblasti romské expertizy, který ukazuje obtíže a dilemata při pohybu vědění mezi akademickou půdou a společností, se rozvinul v souvislosti s projevem tehdejšího ministra pro místní rozvoj Jiřího Čunka, který v roce 2008 na stranické konferenci prezentoval svůj návrh „systémové pomoci sociálně vyloučeným občanům“. Ve svém příspěvku argumentoval tak, že kořeny problému sociálního vyloučení leží v širokých rodinných sítích, v nichž probíhá redistribuce zdrojů, a jednotlivci jsou tak opakovaně vtahováni do chudoby [Čunek 2008]. Na začátku své prezentace uvedl Čunek pod hlavičkou „použitá literatura“ čtyři studie, z nichž dvě byly knihy z pera českých sociálních antropologů. Později během prezentace se k nim již explicitně neodvolával. Čunkovy návrhy byly značně kontroverzní a několik dní po konferenci uveřejnily Lidové noviny rozhovor s Tomášem Hirtem, editorem jednoho z titulů, které Čunek uvedl v „použité literatuře“. Ten se od tezí v prezentaci Jiřího Čunka distancoval následujícím vyjádřením:

Osobně se domnívám, že se teď chce opět zviditelnit svým starým tématem, tentokrát jako koncepční chlapík. A strhnout stranou pozornost od svých ostatních problémů. Já bych mu v tomto opravdu nerad poskytoval alibi, i kdyby nyní z našich prací citoval celé odstavce. Protože to, co říkal dříve, byl opravdu mimořádný populismus. A obávám se, že i teď mu jde o něco jiného než o systémové řešení situace sociálně vyloučených lidí. [„Je zřejmé, proč to dělá“ 2008]

Editor nevyloučil, že se politik jejich prací skutečně inspiroval. Formulaci a smysl myšlenek nelze podle něj oddělit od záměru, s nímž jsou použity, a pokud se tento záměr promění, myšlenky – „i kdyby nyní z našich prací citoval celé odstavce“ – přestávají být spojeny se svým původním autorem. Ten za ně nenese zodpovědnost.

Jak zdůrazňuje Biagioli [2003], autorství zakládá zároveň kredit a odpovědnost za prezentované myšlenky a závěry. Politik v tomto případě autory jasně necitoval, nepřipsal jim tedy kredit; naproti tomu se někteří jejich kolegové sociální antropologové vyjádřili v tom smyslu, že využití inkriminovaných prací v prezentaci kontroverzního politika původní autory odborně diskredituje, takové použití o referované literatuře mnohé vypovídá a do určité míry za něj nesou odpovědnost [Kobes, 2008; Slačálek 2008]. Tento důraz

na připsání odpovědnosti autora za sociální život a využití textu v rukách druhých rezonuje s foucaultovskou historickou analýzou vynoření se postavy autora nikoli jako tvůrce sklízejícího plody své práce ve formě duševního vlastnictví, ale jako potenciálního zločince, který v očích cenzury ponese odpovědnost za nežádoucí dílo [Biagioli 2002: 11–12]. Citovaný editor v rozhovoru odmítá jak odpovědnost, tak kredit; tedy obě polohy autorského vztahu k tomu, co Čunek pronesl.

Tohle ovšem není jediná možná reakce na vzniklou situaci. O dva dny později zveřejnil jeden z autorů Čunkem odkazovaného a citovaným editorem připraveného sborníku v denním tisku vyjádření, ve kterém protestuje proti postupu politika. Tento autor ve svém původním článku analyzoval situaci romských rodin z hlediska teorie racionální volby a ukazoval začarovaný kruh tvořený „velkými solidárními sítěmi“ – „neefektivním chováním Romů“ – „diskriminací“ – „chudobou“. Pod schématem prezentujícím tento začarovaný kruh autor říká: „Kauzální kruh nemá začátek ani konec. Tudíž spory, zda Romové jsou diskriminováni, protože se chovají nevhodně, nebo zda se Romové chovají nevhodně, protože jsou diskriminováni, nemají smysl“ [Steiner 2004: 219]. Politik využil toto schéma bez explicitního odkazu ke Steinerově práci; ve své powerpointové prezentaci přitom změnil pouze grafiku. Věta pod schématem zněla následujícím způsobem: „Spory o to, zda jsou Romové diskriminováni kvůli svému chování, nebo zda je jejich chování příčinou diskriminace, nemají smysl“ [Čunek 2008, obr. 6].

Ponechám teď stranou, že si Čunek Steinerovo původní tvrzení přepsal do prezentace způsobem, který větu připravil o význam, protože její druhá část říká jinými slovy totéž co část první; o tom, proč se tak stalo, by se dalo jen nepodložené spekulovat. Mnohem zajímavější je z našeho hlediska reakce Jakuba Steinera, která vychází z protikladného pojetí autorství ve srovnání s reakcí editora sborníku, kterou jsem uvedla výše. Steiner se svých myšlenek v Čunkových ústech nezříká a naopak se snaží bojovat o jejich původní význam. Pro Lidové noviny uvedl, že „je emocionálně náročné, že se pan Čunek zaštiťuje mými myšlenkami, protože on si půjčuje jenom ty, které znějí libě xenofobní části veřejnosti a nepůjčuje si ty, které ukazují na to, že Romové mají skutečné problémy a mohou být diskriminováni“ [Valášková 2008]. Byť se podle svého vyjádření pro tisk nechce bránit u soudu, mluví autor o plagiátorství. „Já nevidím rozdíl mezi krádeží železného šrotu a intelektuálním plagiátorstvím“ [ibid.]. Autor se na rozdíl od editora sborníku nezříká svého díla, ale naopak nárokuje jeho smysl i mimo akademickou půdu a v cizích rukou. Logiku plagiátorství rozšiřuje i mimo prostor vědy.

Setkáváme se tu tedy se dvěma odlišnými přístupy k autorství a mimoakademické trajektorii sociálněvědních poznatků. První z nich zdůrazňuje

proměnlivost: myšlenky se mění s tím, jak se pohybují mezi různými kontexty, jsou používány s různými záměry a „původní“ autor za ně nemůže nést odpovědnost, ani jimi být diskreditován. Druhý přístup zdůrazňuje vazbu mezi dílem a jeho autorem, který má právo a svým způsobem i povinnost nárokovat a hlídat jejich význam mimo akademickou půdu, kde se ocitají v rukách druhých. Obě pozice mají přitom silné a slabé momenty.

První z nich přistupuje k vědění jako k veřejnému statku a oslabuje autorský nárok, který je v prostředí dnešních (informačních) technologií stále problematičtější.²⁴ Odmítáme-li možnost diskreditace, jak ale potom připisovat kredit? Jak se stavět k otázce plagiátorství? Jaké mantinely stavět veřejnému užívání akademického vědění?²⁵ Domnívám se, že pokud chceme, aby bylo poznání široce využitelným a užitečným statkem ve smyslu *commons*, jakým jsou např. přírodní zdroje typu dýchatelného vzduchu, nestačí vyjmout ho z oblasti soukromého vlastnictví a dát ho veřejně „v plen“. Jak implikují i projekty sdílení a kolektivního přetváření poznání jako *Creative Commons*²⁶, správa těchto statků vyžaduje specifický režim, není jednoduše negací soukromého vlastnictví.

Druhý přístup dává jasný klíč k připisování kreditu i mandát k „nápravným“ akcím mimo akademickou půdu, činí tak ale za tu cenu, že se vědění stává soukromým vlastnictvím. V kontextu znalostního kapitalismu otevírá ale tento přístup cestu ke komercializaci vědění a nákladným sporům o něj, tak jak se tomu dnes děje v oblasti využití přírodovědných a technických poznatků.²⁷ Jak upozorňuje McSherry [2001], převážení diskurzu duševního vlastnictví na univerzitní půdě může mít na akademickou kulturu nečekané negativní efekty. „Ústřední problém je tento: pozice akademických pracovníků a samotné univerzity jako arbitrů toho, co je pravdivé a hodnotné poznání – tedy přesně ta pozice, která ospravedlňuje jejich speciální postavení ve společnosti – se odvíjí od umístění akademie mimo oblast vytváření a oběhu zboží. Právo na copyright nicméně proměňuje tvůrčí práci ve zboží a akade-

24 K otázce historického vynoření se autorství viz Biagioli, Galison [2003], k současné problematizaci tohoto pojetí především třetí část knihy. Jak například připisovat autorství vědeckých textů v případě, že jsou výsledkem experimentů, na nichž se podíleli stovky vědců, tak jak je tomu v případě částicové fyziky v CERNu [Galison 2003]?

25 Je příznačné, že editor sborníku, který zde tento přístup představuje, se v kontextu sporu o plagiátorství v případě habilitační práce profesora sociální antropologie vyjádřil v tom smyslu, že „preferujeme totiž knihy chytré a zábavné, a jestli jsou více či méně opsané, nám takřikajíc žijí netrhá“ [Hirt, Jakoubek 2007].

26 <http://creativecommons.org/about>

27 Bessen, Neuder [2008] například uvádějí, že pouze v oblasti chemického a biotechnologického výzkumu převyšují zisky z patentů náklady na soudní řízení s patenty spojená. V oblasti biotechnologického průmyslu existuje pak řada dokumentovaných případů, kdy existence patentu brzdí výzkum, protože si hráči na poli biotechnologického výzkumu cíleně kolikují prostor, aby zabránili aktivitám svých konkurentů [Pollack 2009; viz též Boyle 2008: 160–178].

miky ve vlastníky“ ([McSherry 2001: 103]; důraz TS). Jestliže Steiner říká, že nevidí rozdíl mezi „krádeží železného šrotu a intelektuálním plagiátorstvím“, může se nakonec stát, že se společnost nebude chovat k akademickému poznání jinak než k železnému šrotu (který si na sebe buď vydělá, nebo nevydělá) a akademické svobody a specifika, například v oblasti financování, začne vidět jako neopodstatněné zvýhodnění.

Jestliže museli v předešlém případě řešit sociální vědci tu situaci, kdy pohyb poznatků ve veřejném prostoru přitahoval pozornost a vyvolával rozruch, poslední dilema, které zde chci rozebrat, se týká situace opačné. Anne Mesny [1998a; 1998b] si ve své analýze osvojování si sociálněvědního poznání „laiky“ (the appropriation of social science knowledge by „lay people“), které je podle ní v době „reflexivní modernity“ [Giddens 1994] stále intenzivnější, všímá následujícího paradoxu. Čím je sociálněvědní poznatek, termín či přístup ve společnosti úspěšnější, čím více ho lidé „vezmou za svůj“, tím se stává *jako součást či plod vědeckého usilování* neviditelnějším. Jeho přijetí do obecného povědomí a rejstříku argumentace ho zbavuje jeho vědecké specifčnosti; stává se tím, „co všichni víme“.

V oblasti romské problematiky se například v posledních letech velmi rozšířily pojmy „sociální integrace“ (přes 1 milion 600 tisíc výsledků při zadávání jako klíčového slova ve vyhledávači www.google.cz), „sociální vyloučení“ (přes 750 tisíc výsledků tamtéž) nebo „sociální začleňování“ (přes 230 tisíc výsledků tamtéž). Tyto koncepty rozpracované v sociálních vědách (např. pro genealogii pojmu sociální vyloučení viz [Mareš 2000]) se dnes používají stále častěji v rámci sociální politiky (např. Agentura pro sociální začleňování), aktivit nevládních organizací i nejširšího mediálního diskurzu. Ředitel sociálněvědního výzkumného centra na univerzitě popisuje dráhu těchto pojmů a přístupů v českém prostředí takto:

My jsme vlastně začínali s tématem chudoby a tak, jak se vyvíjel ten diskurz v Evropské unii a od chudoby přes sociální exkluzi k sociální inkluzi až teď k sociální kohezi, tak my jsme postupovali podobným způsobem, že někdy koncem devadesátých let jsme převzali koncept sociální exkluze a začali jsme se jím zabývat. (TS: Přímo z agendy Evropské unie?) Ne, to samozřejmě ne. To spíš bylo iniciováno z akademické sféry, ale pochopitelně tím, jak se člověk začal zajímat o to, co vlastně ten koncept znamená, tak si nemohl nevšimnout, že ten koncept dominuje nejenom akademickému diskurzu, ale i diskurzu sociální politiky, zvláště když oba ty diskurzy jsou propojeny penězi. (...) [V]lastně to nešlo tak docela primitivně ve šlépějích exekutivy Evropské unie, ale rozvíjelo ten diskurz, to znamená, že se tady objevily veliké sociální sítě vědecké, které se zabývaly kapitálem, důvěrou a tady tím, což vlastně konvenuje s tou integ-

rací a sociální kohezi. To znamená, že ta linie sociální politiky přes tu sociální exkluzi, inkluzi k té kohezi nebyla jedinou... (TS: A řekl byste, že tady do Čech dorazil ten diskurz sociální exkluze dřív do akademické sféry nebo do sociální...?) Do akademické. Rozhodně.

[K]dyž jsem dělal pro Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, měl jsem výzkumnou zprávu o stavu sociální exkluze v České republice. Oponentský posudek ze sféry sociální politiky – protože oni mají vždycky posudek z akademické [sféry] a ze sociální politiky –, tak tenhle posudek zněl, konečně mi někdo objasnil, co je to sociální exkluze. Což pochopitelně není nic, co by mě nějak oslavovalo, ale spíš to ukazuje, že ta diskurzivní transformace se zastavuje někde na úrovni ústředních orgánů a už neproniká k těm sociálním aktérům, až k těm lidem, kteří realizují konkrétní sociální politiku.

(výzkumný rozhovor, 30. 4. 2007)

Pracovnice velké nevládní organizace působící v sociální oblasti pak na přímý dotaz při výzkumném rozhovoru líčí změnu názvu jednoho z poskytovaných programů v souladu s návrhem sociálního antropologa, který s organizací dlouhodobě spolupracoval.

Ty programy se jmenovaly „terénní programy“, protože se prostě pracovalo v terénu. K přejmenování došlo ve chvíli, kdy já jsem momentálně nebyla v práci, ale určitě to bylo na návrh S. A., který navrhl „programy sociální integrace“ (...) určitě u toho byla nějaká podobná debata, ale bylo to na návrh S. A., jeho stopa...

[R]ozhodně to, že on vnesl věci z akademické pudy do neakademické, neziskové organizace, tak to byl rozhodně velkej přínos. Ať už vnímaný jako kladnej, nebo jako negativní, tak to určitě rozčeřilo diskusi.

(výzkumný rozhovor, 1. 7. 2010)

Akademická sféra v těchto líčeních figuruje jako inspirace a přemostění – mezi zahraničním a domácím diskurzem nebo v rámci české vládní a nevládní sociální politiky. Jak ale ukazuje Mesny, čím úspěšněji bude takto působit, tím spíše se bude na „původ“ dotýčných pojmů v akademické sféře zapomínat. Schematicky by šlo říci, že pokud je určité sociálněvědní poznání osvojeno rozhodujícími sociálními aktéry, přestává být toto poznání vědou – právě tím, jak se stává součástí obecného povědomí a politického, úřednického či mediálního rejstříku argumentace. Zároveň, pokud je o toto poznání naopak spor, hrozí, že bude „usvědčeno“ jako „pouhá“ politika, a i v tom případě ztratí svůj vědecký status (a v důsledku toho i svoji politickou přesvědčivost).

Užší a intenzivnější propojení se společností staví tedy sociální vědy před řadu problémů a dilemat, od znejasnění hranice mezi vědou a politikou po otázku kontroly využívání poznatků ve veřejném prostoru. Přesto chci v následující části textu hájit otevření sociálních věd ve vztahu k veřejnosti a větší společenskou účast na výzkumném procesu jako důležitý kontrapunkt, ne-li alternativu k logice auditu a výkazu.

2.3. Logika výkazu a logika účasti

Hodnocení výzkumu v České republice podle RVVI je do krajnosti orientováno na výsledek, na úkor procesu, a to včetně hodnocení společenského dopadu. Z mnoha různých podob vztahu mezi (akademickou) vědou a (mimoakademickou) společností zachycuje jen velmi omezenou výše. Marilyn Strathern [2006] navrhuje ve své studii projektu Genetic Knowledge Park, provozovaného v rámci Cambridgeské univerzity, zkoumat tři typy prostředníků působících při pohybu vědění a inovací mezi vědeckými komunitami navzájem a mezi vědou a společností. První typem jsou „výsledky“ výzkumu (patent nebo publikace), druhým jsou „projekty“ (výzkumná spolupráce) a třetím „osoby“ (účastníci výzkumu). Výsledky výzkumu jsou to, co se na první pohled nabízí jako zprostředkovatel mezi různými světy a co relativně jednoduše zachytí i kvantitativní hodnoticí systémy. Přenášejí poznatky, které lze slovně formulovat a oddělit od místa jejich vzniku stejně jako od jejich tvůrců. Sociologie vědy však ukazuje [např. Collins, Evans 2002; Wynne 1989], že jen některé typy poznatků a expertizy lze předávat tímto způsobem. Jiné zůstávají daleko úžeji propojené s konkrétním místem, experimentem či s osobou výzkumníka, do něhož jsou vtělené. Proto se řadu věcí nelze naučit „z knížek“, ale jen ze spolupráce s dalšími lidmi. Podle Strathern [2006] je proto důležité sledovat navrhované typy prostředníků jako nezastupitelné.

Ačkoli bere současné hodnocení vědy v České republice v úvahu jen „výsledky“ (zatímco společné projekty a pohyb lidí nanejvýš jako jejich nutné předpoklady, které výsledky vyčerpávajícím způsobem reprezentují), jiné části vědní politiky odrážejí ponětí o tom, že je potřeba si všimnout i pohybu osob a kooperativních projektů a cíleně je podporovat. *Národní politika výzkumu, vývoje a inovací České republiky na léta 2009–2015* se tak zabývá otázkou „horizontální mobility“ absolventů škol a výzkumníků mezi akademickým a průmyslovým sektorem [Vláda ČR 2009: 12, 25] a podporou společných projektů akademických institucí a průmyslu prostřednictvím programů Technologické agentury [Vláda ČR 2009: 21–22]. Tyto úvahy však: 1. stojí mimo rámec hodnocení vědy; 2. jsou stejně jako v případě hodnocení výsledků, které je

omezeno jen na vybrané typy (především komercializovatelných) výsledků, zaměřeny na vztah akademických institucí a průmyslových organizací či komerčních aktivit. Jsou to právě jen ony, na co se společnost v tomto pojetí scvrkává.

Důraz na výsledky je, jak připomínají Pain, Kesby a Atkins [2011: 187], zaklet již v samotném pojmu *impakt*, který podle *Concise Oxford Dictionary* znamená úder, srážku, vliv, efekt ve smyslu zásadního jednorázového, v čase omezeného zapůsobení. Autorky a autor článku působící jako výzkumníci v oblasti sociální geografie vítají na rozdíl od mnoha britských akademiků iniciativu vlády začít společenské působení vědy explicitně hodnotit a podporovat, varují nicméně před jeho úzkou, technokraticky zaměřenou interpretací, která výzkum staví do role nástroje rozvoje znalostní ekonomiky. Plédují naopak za to, aby hodnocení vzalo vážně procesy spoluvytváření znalostí a inovací mezi akademickými výzkumníky a nejrůznějšími společenskými – nikoli jen ekonomickými – aktéry mimo akademickou půdu a tyto procesy podpořilo. Taková spolupráce nemá podle autorů nikdy povahu jednorázových dopadů, ale je „sérií menších transformačních aktivit, které vyvěrají ze změny v porozumění mezi všemi zúčastněnými“ [ibid: 187]. Spoluvytváření znalostí a inovací tak zahrnuje formulaci výzkumných otázek ve spolupráci s účastníky a uživateli výzkumu; společnou analýzu, interpretaci a šíření výsledků; účast neakademických účastníků a uživatelů výzkumu na aktivitách typu tréninku v určitých dovednostech nebo poznatcích, workshopu, konferenční prezentace nebo psaní a publikování [ibid: 187]. Mimoakademické působení výzkumu se tedy v tomto pojetí neodehrává jednoduše prostřednictvím výsledků, ale především výzkumného procesu samotného.²⁸ Není jednorázovým „úderem“ poznatku či inovace na společnost, ale postupným posilováním její znalostní a epistémické kapacity.

Jak jsme viděli výše, *kultura auditu* ve výsledku podkopává (a v nejlepším případě nahrazuje), spíše než by posilovala, *důvěru* společnosti ve vědu, protože audit vlastně *jako svou motivaci* nedostatek důvěry neustále aktualizuje [Strathern 2000a, 2000b]. Propojení vědy a společnosti vycházející z *účasti* (v širokém pojetí participativního výzkumu), tak jak ji tematizují Pain, Kesby a Atkins [2011], působí jinak. Vytváří prostor mimoakademických aktérů pro vlastní zkušenost s výzkumem a těmi, kdo ho provádějí, a především vede

²⁸ V kontextu této studie i citovaného článku jde o spoluvytváření znalostí ve společenskovedním výzkumu. Stejně tak je ovšem možné uvažovat o participativním výzkumu v oblasti přírodovědných, lékařských a technických oborů. V oblasti lékařského výzkumu jde např. o účast pacientů při rozvoji terapií AIDS [Epstein 1996] nebo svalové dystrofie [Callon, Rabeharisoa 2008]; řada participativních projektů se uskutečňuje též v oblasti ekologického výzkumu a ochrany životního prostředí [např. Corburn 2003]. Některé zkušenosti z České republiky diskutují Čada, Ptáčková a Stöckelová [2009].

k tomu, aby byli nejen vystaveni „dopadu“ výzkumu, ale také z druhé strany tento výzkum ovlivňovali. Jak budu argumentovat v druhé části této studie, mimoakademičtí aktéři se tak neúčastní jen na *reprezentaci* společnosti prostřednictvím výzkumu, ale zároveň na jejím utváření a přetváření.

Společenskou užitečnost sociálních věd a jejich přijetí nezvyší vykazování „aplikovaných výsledků“ typu patentu, tak jak je definuje současný rámec hodnocení vědy v ČR. Viděli jsme, že tento rámec vytlačuje paradoxně některé obory a instituce mimo oblast „aplikovaného výzkumu“ ve prospěch výzkumu „základního“, orientovaného dovnitř úzkého okruhu specialistů; vede v případě patentů i nepatentovaných výstupů k řadě nesmyslných podání (konkrétní výčet viz výše, s. 20–21); nezachycuje množství společensky relevantních aktivit, typu komunitních projektů, působení ve veřejném prostoru, které sociální vědci dělají nebo by dělat mohli, a tak je de facto sankcionuje; podporuje produkci sociálněvědní expertizy ve prospěch těch, kteří aktuálně disponují finančním a politickým kapitálem, a působí tak proti demokratizaci vědění.

Nápravu této situace nepřinese jednoduše rozšíření kategorie toho, co je jako relevantní výsledek vykazováno. Věda ve vztahu ke společnosti nenaráží na pouhou „technickou“ obtíž ohledně toho, jak vykazovat a kvantifikovat své výsledky. Naráží totiž na jev, který se zdaleka netýká pouze vědy, ale i dalších společenských oblastí. Vykazatelnost definovaná veřejnými politikami či zákony se nikdy nemůže plně překrývat s tím, co je odpovědné, rozumné a obhajitelné v konkrétních každodenních praktikách (výzkumných či jiných). Například Vicky Singleton [2012] studovala ve svém výzkumu britského zemědělství napětí mezi legislativním kontextem *vykazatelnosti* a *stopovatelnosti* dobytka v časoprostoru a kontextem *odpovědnosti a péče*, tak jak jsou ve vztahu ke zvířatům, ale také sousedům a dalším aktérům uskutečňovány na konkrétních farmách. Argumentuje přitom tak, že k praktikám na farmě nelze jednoduše přistupovat jako k dobré nebo špatné *implementaci* legislativního rámce; logika zodpovědnosti a péče je vůči legislativní logice vykazatelnost autonomní. S odkazem na Haraway [1992, 2007] proto Singleton navrhuje, že „by odpovědnost měla být rozpletena (disentangled) od vykazatelnosti a rozdíly a rezonance mezi nimi prozkoumány. V některých případech nedává příliš smysl pátrat po vykazatelnosti a může být daleko užitečnější snažit se porozumět tomu, jak je praktikována odpovědnost nehlédě na vykazatelnost a jak praktiky odpovědnosti zasahují do konkrétních praktik vykazatelnosti“ [Singleton 2012: 23–24]. Singleton pak rozvíjí metaforu dotyku a dotčenosti (fyzické, sociální, historické, osobní), které jsou podnětem k odpovědnosti a zároveň prostředkem jejího uskutečňování.

Domnívám se, že obdobně je třeba přistupovat i k otázce společenské užitečnosti a vykazatelnosti (sociálněvědního) výzkumu. Současný systém hod-

nocení vědy musí rozšířit kategorie toho, co je bráno v úvahu jako relevantní výsledek výzkumu, tak jak se o to aktuálně snaží například ve Velké Británii (kvalitativní evidence, neekonomické typy přínosů, pluralita relevantních neakademických aktérů). To ale nestačí. Vědní politika i akademická kultura musejí zároveň – v kontrastu s logikou vykazování produktů – podporovat prostor, v němž se může rozvíjet logika účasti: konkrétní situované, byť ne vždy měřitelné, kvantifikovatelné a administrativně vykazatelné spolupráce a působení přes hranice akademického prostoru. Existence tohoto prostoru není samozřejmostí a nezačíná jednoduše tam, kde končí administrativní vykazování. Pokud je totiž výsledek systému hodnocení zcela rozhodující pro finanční a materiální přežití instituce (a potažmo týmů a jednotlivých výzkumníků), logika vykazování buď výzkumné a profesní kapacity zcela pohltlí, a nebo – jako ve výše diskutovaném případě ekonomů – směřuje oficiálně nevykazatelné působení tam, kde je kompenzováno ekonomickým či politickým kapitálem. V takovém případě však sociální vědy selhávají ve své roli toho, kdo může redistribuovat vědění ve společnosti, rozhybávat marginalizované veřejné prostory či posilovat vylučované. Naopak reprodukuje (výzkumné) zájmy a perspektivy etablovaných.

Jak jsme viděli na některých případech v předchozí části studie, situace není rozhodně taková, že by čeští sociální vědci masivně usilovali o budování vztahu se společností prostřednictvím účasti mimoakademických aktérů a participativního designu výzkumů, zatímco vědní politika by je tlačila do impaktu skrze vykazování omezeného typu výsledků. Sociální vědy se naopak často snaží ze společnosti vydělit a prosadit své poznatky a expertizu jako epistemologicky specifické a výsadní. Tomuto postoji můžeme jistě porozumět ve světle historických obtíží s ustavením sociálních věd v rámci akademického pole, kdy bojovaly o svůj vědecký status snahou dostat pozitivisticky pojatým metodologickým nárokům přírodních věd, i v současnosti se opakovaně objevujícího zpochybňování jejich vědeckosti a společenské relevance.²⁹ Jak ukazují vědní studia, normativní představa nezaujaté, od společnosti, politiky a hodnot odtržené a chladně objektivní přírodní vědy, které by se sociální vědy měly vyrovnat, je ale fantomem, které sociální vědy přivádí spíše na scestí, než že by je posilovalo [Latour 2002, 2005]. Navíc ani přírodní vědy dnes v očích veřejnosti neoplývají důvěrou, aurou objektivity

29 Vedle příkladů z českého prostředí, které uvádím v úvodu této studie, může být příkladem i nedávno vydaná zpráva amerického senátora T. Coburna, která kritizuje americkou grantovou agenturu National Science Foundation (NSF) pro mrhání zdroji a jako jedno z doporučení uvádí zrušit odbor pro sociální, behaviorální a ekonomické obory. „Spíše než prudce zvyšovat částky utracené na politické vědy a jiný sociálněvědní a behaviorální výzkum, mělo by být poslání NSF přeměřováno na skutečně transformativní vědy s praktickým využitím mimo akademické kruhy a s jasným prospěchem pro lidstvo a svět“ [Coburn 2011: 53].

a bezpodmínečnou podporou.³⁰ Už proto dnes nebude na otázku po hodnotě a relevanci ve vztahu ke společnosti nejlepší odpovědí ze strany vědců zakládání si na epistemologickém odstupu a vlastní výlučnosti.

Z hlediska akademické kultury a sebepojetí to předpokládá opuštění modernistické vize „čisté vědy“, jejíž objektivita se rodí z maximálního oddělení od politiky, „laické“ argumentace a hodnot praktického života. Za velmi inspirativní v tomto kontextu považuji způsob, jakým Latour [2002] odvozuje pojem objektivitu od slova „to object“, namítat. Objektivita v přírodních vědách nevzniká jako efekt chladného odstupu výzkumníka od předmětu jeho studia, ale jako výsledek takového výzkumného uspořádání (v laboratoři nebo v terénu), ve kterém má předmět studia prostor klást odpor a „namítat“ vůči tomu, co o něm výzkumník říká. Právě tohle je podle Latoura lekce, kterou by si od přírodních věd měly vzít obory sociálněvědní. A toto pojetí objektivit má blízko právě i k pojmu odpovědnosti, tak jak ho traktuje Singleton jako konkrétní lokalizované praktiky ohledu vůči zvířatům, lidem a dalším aktérům na farmě. I v tomto případě jde o to vystavovat se hledisku druhých a „odpovídat“ na něj. Tato odpovědnost zároveň v případě výzkumu nemůže končit publikací výsledků, jejich „propuštěním do světa“, ale zahrnuje „následnou péči“ o jejich význam a využití mimo akademickou půdu.

Ve vztahu k zadavatelům, účastníkům výzkumu či jeho různorodým potenciálním uživatelům odpovědnost samozřejmě neznamená slepé plnění požadavků a přání z jejich strany, ale naopak opakované vyjednávání a konfrontace s nimi. Z druhé strany „následná péče“ neznamená vlastnický monopol na užití a pravý význam poznatků, ale spíše připravenost a ochotu vstupovat do debat a kontextů, kde se naše výzkumnické poznatky a závěry dostávají do rukou neakademických druhých.

S Jakubem Grygarem jsme detailně popsali vlastní zkušenost s terénní odpovědností a následnou péčí o poznatky v případě výzkumu stěhování Romů z pavlačového domu ve Vsetíně, které se v roce 2008 stalo předmětem celostátního zájmu [Stöckelová, Grygar 2008]. Ohledně vztahu sociálněvědního výzkumu a politiky docházíme k tomu, že se výzkumníci nemohou politice (v širokém slova smyslu) vyhnout, a zároveň mají jen omezenou možnost politické rozměry a užití své práce kontrolovat. Klademe si otázku, jak „mohou výzkumníci pěstovat pokud možno přiměřený vztah mezi odborností a politikou, když zároveň nemají, jak tvrdíme, věci pevně a spolehlivě ve svých rukou“ [ibid.: 76–77].

30 Srov. výsledky Eurobarometru *Science and Technology* z roku 2010. Češi z něj nicméně vycházejí jako lidé s relativně pozitivním postojem k vědě a technologiím ve srovnání s obyvateli jiných evropských zemí [European Commission 2010: 19–48].

Podstatné nám připadají dva principy (...). Za prvé nespojit se s jednou politikou (to, čemu bychom řekli práce na politickou objednávku), ale vystavovat se rozmanitým politikám nebo přesněji věděním-politikám na různých úrovních a v různých podobách: od politiky zadavatele (v našem případě vládního orgánu) až k politikám těch, které zkoumáme. Jak jsme viděli, vystavování se věděním-politikám neznámá nechat se jimi jednoduše ovlivnit, ale spíše vstupovat s nimi do explicitních vztahů – které mohou být i antagonistické. Druhý princip bychom pak nazvali vystavování se pohledům zevnějšku – a to nejen v rámci disciplíny či oborové debaty (odborné prezentace, oponentura), ale i šířeji v rámci různých veřejných prostorů. Jako výzkumníkům nám tyto konfrontace připomínají naši nejistou pozici a naše vědění / politika jsou v rámci těchto setkávání a konfrontací situovány a přemístovány. Zároveň se tak otevírá prostor tomu, aby bylo naše vědění „uneseno“ dalšími politikami a nezůstalo v náručí jen jedné z nich.

[ibid.: 77]

Společenské působení vědy v logice účasti je plurální, iterativní, otevřené a je to také působení s nejistým výsledkem, které uniká z pevné kontroly v rukou původních tvůrců. Působení v logice výkazu, tak jak je prosazována v současné české vědní politice, je naopak jednorázovou událostí (např. registrace užitého vzoru, vydání legislativního textu), jejíž další život se již dále nesleduje, přičemž se velmi zdůrazňuje kontrolovatelnost prostřednictvím požadavku na certifikaci (ochrana duševního vlastnictví, využití v konkrétní veřejné politice či legislativním textu). Tím jej svazuje s konkrétní politikou a socio-technickou trajektorií. Kritérium kvantity (tj. souhrnného počtu uznaných výsledků na rozdíl např. od britského hodnocení vybraných případových studií) působí navíc z časových a kapacitních důvodů proti terénní odpovědnosti a následné péči o výsledky, protože na ně prostě není čas a energie.

Vztah vědy a společnosti v logice výkazu a v logice účasti stojí v současné české vědní politice do velké míry proti sobě. Sofistikovanější a kvalitativnější systémy hodnocení mohou vést k tomu, že se tyto dvě logiky částečně překryjí nebo se mohou lépe doplňovat. Účast ale nikdy nelze plně převést na administrativní výkaz. Pokud se logika výkazu snaží – orientací na kvantitu výstupů a podporováním výlučně takových výsledků, které lze bez problému hodnotit administrativně – pohltnout celé pole vztahu vědy a společnosti, působení a užitečnosti, bude tak činit na úkor účasti a uvízne v pasti společenské nedůvěry, která se bude leda zvyšovat.

Domnívám se proto, že sociální vědci musejí ve vlastním zájmu působit trojím směrem: 1. Ve vztahu k vědní politice usilovat o rozšíření toho, co je systémem hodnocení rozpoznáno jako relevantní společenské hodnocení (nejen o nové kategorie výsledků, ale také o procesy), a zároveň zviditelňovat

omezenost každého administrativního výkazu a žádat jistý podíl státní podpory i pro aktivity, které jednoduše vykazatelné nejsou. 2. V rámci akademické obce (oborově i napříč obory) potřebujeme daleko více debatovat o epistemologických a etických otázkách a o tom, nakolik jsou terénní odpovědnost a následná péče součástí *každého* kvalitního výzkumu nebo jaké formy tato odpovědnost a péče mohou nabývat v případě různých typů výzkumu.³¹ Pokud zůstanu u své vlastní disciplíny, sociologie, považuji v této souvislosti za těžko přijatelné, že odborná Masarykova česká sociologická společnost nemá formulován ani etický kodex, který by mohl sloužit jako orientační bod těchto debat či stopa po tom, že proběhly.³² 3. Ve vztahu ke společnosti pak, domnívám se, musejí sociální vědy pěstovat různorodé formy účasti i za současných obtížných podmínek. Nejen z důvodů epistemických a etických, ale také politických. Bez pěstování tohoto vztahu nebudou mít tyto obory ani oporu pro autonomní požadavky vůči vědním politikám.

Kdyby studie o vztahu sociálních věd a společnosti končila na tomto místě, zůstala by uvězněna v diskurzu vědní politiky, který předpokládá vědu a společnost jako nezávisle existující entity, mezi kterými buď dochází k žádoucím působení (eventuálně nežádoucí „kontaminací“), anebo mezi nimi panuje vztah existenciální lhostejnosti. S tímto implicitním předpokladem pracuje i většina těch, kdo se proti současným vědním politikám a jejich pojetí společenského působení výzkumu kriticky vymezují. Tento předpoklad je potřeba v našich úvahách problematizovat a ukázat, že v „otázce impaktu“ jde o víc než jen o existenci společenských věd nebo o možné mrhání veřejných prostředků na jejich podporu. Jde o společnost. Právě o to se pokouším v následující kapitole.

31 Např. sociální antropolog Tomáš Ryška [2012] ukazuje, že terénní etnografický výzkum je z principu angažovaný v tom smyslu, že vychází z dlouhodobého, často velmi intimního vztahu s konkrétními lidmi. Otázky výzkumné etiky, odpovědnosti či reciprocity nejsou v tomto výsledkem výzkumnické volby, zda se jim věnovat nebo ne, ale neodbytnou součástí dynamiky terénní práce, a tedy poznávacího procesu samotného.

32 V oboru sociální antropologie je situace lepší. Česká společnost pro sociální antropologii (CASA) má Etický kodex (<http://www.casaonline.cz/wp-content/uploads/2009/12/Etický_kodex_CASA.doc>) a Etické směrnice (http://www.casaonline.cz/wp-content/uploads/2009/12/Eticke_smernice_CASA.doc) a sociální antropologové i živěji vstupují do oborových diskuzí na tato témata, viz např. diskuze v časopise *Biograf* o výzkumu romské problematiky ([Konopásek 2008] a další výše citované texty), do které se zapojili především antropologové.

Kapitola 3

Jak sociální vědy utvářejí společnost – a proč si na ně dávat pozor?

„Společnost tu zůstane: pojďme zajistit, aby zde zůstala také sociální věda,“³³ hlásá *Kampaň za sociální vědy*, kterou britští akademikové rozvinuli v roce 2010 v reakci na navrhované vládní škrtky ve financování výzkumu.³⁴ Heslo pojednává společnost jako skutečnost nezávislou na sociálních vědách. Sociální vědy ji reprezentují a mohou na ni i působit, ale sama existence společnosti je daným faktem.

S podobným předpokladem pracuje i Burawoyova koncepce veřejné sociologie, kterou jsem rozebírala v předchozí kapitole. Mezi sociálními vědami pojímá Burawoy [2005] specificky sociologii jako obhajobu společnosti (v jeho dikci občanské společnosti) před komercializací a hlediskem trhu z jedné strany a hlediskem státu ze strany druhé. Roli sociologie na poli společenských věd pak pointuje ve vztahu k ekonomii a politologii. Zatímco ekonomie podle něj prosazuje hledisko trhu a politologie státu, sociologie má hájit hledisko občanské společnosti, její nezávislost a sílu. Ze strany kritiků si za to vysloužil výtky jak v tom směru, že úplně opomíná jiné sociálněvědní obory (např. sociální antropologii), tak za malou citlivost k žádoucí interdisciplinaritě.

Domnívám se ale, že v Burawoyově koncepci jsou v tomto bodě podstatnější problémy. První se týká předpokladu, že ekonomie a politologie neaspirují na výklad společnosti a omezují se na analýzu ekonomických jevů, na stát a institucionalizovanou politiku. Čeští ekonomové takto situaci nutně nevidí.

Sociologie a ekonomie je v podstatě to samý, akorát že se to dělá trošku jinými metodami, trošku jinými názvy se to nazývá. Jinak děláme téměř to samý (ve-sele).
(ekonom, skupinový výzkumný rozhovor, 23. 11. 2009)

³³ Orig.: Society is here to stay: let's make sure social science stays too.

³⁴ Heslo je součástí letáku Academy of social science, která byl rozdáván na výroční konferenci Britské sociologické asociace v roce 2011.

Podobně v úvodu této studie citovaný návrh Institutu ekonomických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy na přejmenování názvu fakulty, tak aby výslovně zahrnoval ekonomii, vyzdvihuje jednostranné pronikání ekonomie do ostatních sociálněvědních oborů [Mejstřík, Gregor 2008]. Sociologie, eventuálně sociální antropologie, se tedy nemohou jednoduše spoléhat na svůj monopol na „společnost“. Existuje pluralita více či méně protichůdných, oborově zakotvených výkladů a přístupů ke společnosti (ponechám v tuto chvíli stranou, že podstatné rozdíly a napětí existují i uvnitř jednotlivých disciplín).

Druhý problém se týká předpokladu o povaze společnosti jako trvajících entity a sociálních věd jako diskurzů, které tuto společnost popisují, vysvětlují, eventuálně i hájí, ale v podstatě neproměňují. Domnívám se naopak, že sociální vědy je potřeba analyzovat jako praktiky, které společnost (v souhře i napětí s jinými, ne-výzkumnými praktikami) zásadně formují a přetvářejí. A to několika způsoby. Jedním je působení, které jsem diskutovala v předchozí kapitole: vědomé, cílené a relativně kontrolovatelné působení ve formě aplikovaného výzkumu či veřejného angažování čili veřejná a expertní sociologie v Burawoyově smyslu. Sociální vědy ale působí i jinak – méně viditelně, méně kontrolovaně, mimoděk. Už samotné metody sociálněvědního výzkumu přispívají k vytváření a stabilizaci určitých skutečností, s nimiž počítají jako se svým východiskem. Metoda dotazníkového šetření kupříkladu počítá s kolektivitou (národního státu) jako s populací jednotlivců schopných formulovat a reprezentovat názory na otázky definované dotazníkem. Jak ukazuje Savage [2010] ve své analýze „koevoluce“ britské sociologie a britské společnosti po druhé světové válce, „respondent“ jako jednotlivec schopný prezentovat názory a zaujímat stanoviska k tématům veřejné a politické debaty není postavou, kterou pro sebe empirické sociální vědy objevily, ale vynálezem 20. století. Vynálezem, který daleko spíše pomohly vytvořit jako předpoklad své práce. Podobně nesamozřejmé je i narativní „já“, se kterým pracují auto/biografická vyprávění [např. Atkinson, Silverman 1998] a jehož znovuvynalézání patří ke schopnosti kvalitativního badatele v případě řady výzkumných situací, které často začínají rozpaky na straně účastníka výzkumu plynoucími z pocitu, že „nemám co zajímavého říct, neboť můj život je zcela obyčejný“.

Tyto příklady působení nesmějí být čteny jako kritika metody. Tvarování skutečnosti prostřednictvím metody je nevyhnutelnou součástí každého poznávacího úsilí. A nejen sociálněvědního. Metody výzkumu neexistují na metarovině epistémicky a ontologicky odtržené od světa, který chtějí reprezentovat. Naopak „metody jsou plně „z“ tohoto světa, který také zároveň aktivně ustavují“ ([Law, Ruppert, Savage 2011: 5], důraz původní).

Jistým paradoxem přitom může být, že čím více se sociální věda tváří jako objektivní popis společnosti, který ji pouze reprezentuje, a neproměňuje, tím účinněji na ni může působit. Podobný paradox můžeme pozorovat i v oblasti reprezentativní politiky, kde se po hrůzách 20. století, do něhož vyústilo sociální a biologické inženýrství nacismu a komunismu, jevil každý politický projekt (zejména levicový), který by chtěl přetvářet společnost, jako nepřijatelný. To však neznamená, že tyto projekty společnost nepřetvářely a že to neúčinněji nedělaly právě ty, které se od sociálního inženýrství nejhlasitěji distancovaly. „(N)ejde o to, abych prosadila ekonomické politiky; jde o to, abych opravdu prosadila změnu v postoji lidí, a změny v ekonomice jsou prostředkem ke změně tohoto postoje. Pokud změníte postoj, usilujete skutečně o srdce a duši národa. Ekonomika je metoda; cílem je změnit srdce a duši,“ popsala například v roce 1981 svůj reformní program tehdejší britská premiérka Margaret Thatcher v rozhovoru pro *The Sunday Times* [cit. in Crompton 2010: 23]. Heslo „společnost neexistuje“, které ji proslavilo, nebylo tedy popisné, ale normativní a performativní. Nebylo jednoduše výrokem o tom, jak se věci mají, ale zároveň prosazovalo, jak být mají. Thatcher mluvila o svém *záměru* rozpustit společnost na sérii volně interagujících jednotlivců.³⁵ Jak ukazuje citace, performativní moment přitom sama velmi dobře chápala, byť ho jen zřídka kdy veřejně připouštěla.

Pokud platí, že sociální vědy utvářejí společnosti o to účinněji, o co neviditelněji tak činí, mohlo by se zdát, že tematizace tohoto působení povede k jejich oslabování. To je svým způsobem pravda. Není to ale nutně negativní posun. Na rozdíl od úvahy o působení sociálních věd, tak jak jej pojímá vědní politika a převážná část veřejného diskurzu, podle kterých jsou sociální vědy buď nepraktické a k ničemu, nebo mohou být užitečné, otevírá perspektiva performativity i možnost, že sociální vědy mohou působit účinně, ale problematicky či z určitého hlediska škodlivě. Mohou se podílet na vytváření nebo konzervování světa, který si nepřejeme. Ztráta (údajně) nevinnosti sociálních věd ohledně jejich společenského působení vytváří šanci pro výzkumníky i další sociální aktéry, pro realističtější a reflexivnější přístup k nim. Pohled na sociální vědy jako praxi přetvářející společnost musíme však důsledně

35 A jak ukazují výsledky britského šetření Social Attitude z roku 2010, Thatcher byla v tomto svém snažení dlouhodobě úspěšná. Výsledky, o kterých *Guardian* referoval pod titulkem „Britain 'more Thatcherite now than in the 80s' says survey“ [Curtis 2010], ukazují, že postoje k redistribuci a příjemcům sociálních dávek jsou dnes mezi Brity výrazně odmítavější než v osmdesátých letech 20. století. „Je to dvacet let, co Margaret Thatcher opustila svoji úřadovnu [premiérky], ale veřejné mínění je dnes mnohem blíže řadě jejích ústředních přesvědčení (core beliefs), než jak tomu bylo tehdy,“ komentuje výsledky Penny Young z Národního centra pro sociální výzkum (National Centre for Social Research) [NatCen 2010]. Dodejme rovnou, že zveřejnění výsledků šetření může působit ve směru dalšího posilování této tendence, neboť odmítavé postoje k redistribuci a sociálním dávkám normalizuje.

uplatňovat na všechny obory, nikoli z nich některé, např. ty kvantitativněji orientované, vyjímát. Právě ty mohou díky autoritě, která čísla ve společnosti požívají, působit nejsilněji [Porter 1995], a zaslouží si proto analýzu nejbedlivější.

V následujících dvou částech věnuji pozornost debatě o performativitě sociálních věd rozvinuté v posledních letech v sociologii a vědních studiích, s důrazem na analýzu ekonomie jako v současnosti nejvlivnější sociální vědy, a interpretovat s touto inspirací některé případy působení sociálních věd v české společnosti.

3.1. Sociální vědy jako ontologická praxe

[V] ideálním případě máš možnost s klientem spolupracovat a dobrat se co možná – v uvozovkách –nejobjektivnějšího poznání za daných možností. Nikdo neaspiruje na absolutní objektivitu, protože jí nedosáhneme, ale v rámci možností a prostředků, který máš k dispozici. (TS: To, co funguje...) No jasně. Tam to ověření, ta laboratoř funguje docela rychle. Buď to zafunguje, nebo ne. Na druhou stranu je tam ještě ten moment, že těmi výsledky formuješ prostředí, do kterého vstupuješ, takže to se trochu nedá oddělit. Ty ho zároveň ovlivňuješ, jako Heisenbergův princip pozorování atomů.

(výzkumný rozhovor 22. 1. 2010)

Citace z rozhovoru s výzkumníkem v soukromé agentuře, která se zabývá průzkumem trhu a marketingem, zachycuje v úvodu načrtnutou dvojí povahu působení, o němž je potřeba v souvislosti se sociálněvědním výzkumem uvažovat. Na jedné straně směřuje výzkum k poznatkům o tom, co funguje, a jeho výsledky se dají využít k cíleným a zamýšleným zásahům do skutečnosti. Tady jsme v oblasti komerčně orientovaného výzkumu nebo Burawoyovy aplikované sociologie (či aplikovaného usilování v dalších sociálněvědních oborech). O působení na společnost a ve společnosti, byť ne tak konkrétní a soustředěné jako v případě aplikovaného výzkumu, jde i veřejné sociologii a dalším sociálním vědám provozovaným v tomto modu.

Na druhé straně však citace tematizuje i působení nezamýšlené a neplánované. Heisenbergův princip formulovaný v roce 1927 na poli kvantové mechaniky říká, že měření je vždy charakterizováno určitou mírou nepřesnosti, která není dána nedokonalostí měřicího přístroje či nástroje, ale povahou skutečnosti. Podle kvantové mechaniky se objekt, na rozdíl od mechaniky klasické, může nacházet ve více různých stavech současně. Nepřesnost, o které mluvíme, se tedy netýká jednoduše procesu poznávání a jeho nedokona-

losti, ale je to ontologická neurčitost, která se týká zkoumané skutečnosti samé. V kvantové mechanice zároveň platí, že každé měření (a poznání) je vždy zurčitením neurčité skutečnosti, ve slovníku kvantové mechaniky tzv. redukcí kvantové funkce. Proces poznávání tedy nelze oddělit od poznávané skutečnosti.

Ačkoli byly teze kvantové mechaniky formulovány a empiricky ověřovány již od konce 20. let minulého století, zůstal tento způsob uvažování dlouho omezen, alespoň v hlavním proudu jak fyziky, tak jiných vědních oborů, na jevy z fyzikálního mikrosvěta. Závěry kvantové mechaniky se totiž střetávají s pilíři metafyziky, tedy nauky o povaze skutečnosti, ze které vychází moderní západní věda. Podle Lawa [2004: 23–27] charakterizuje tuto metafyziku pět základních předpokladů. Skutečnost je nám vnější; je nezávislá na našem jednání, a především vnímání; skutečnost předchází naší existenci; je určitá; a je singulární v tom smyslu, že je v podstatě všude stejná.

Jak ale ukazuje i citace v záhlaví kapitoly, existuje intuice, že se jevy popsané kvantovou mechanikou mohou v určité variaci objevovat i v makrosvětě a týkat se jiných předmětů a procesů poznávání. O rozvoj těchto přístupů se v poslední době pokouší i řada autorů v oblasti vědních studií [např. Latour, Woolgar 1986; Pickering 1995; Mol 2002; Law 2004]. Netvrdí přitom jednoduše, že by skutečnost nevykazovala výše vyjmenované rysy západní metafyziky. Tyto vlastnosti ale nepovažuje za danosti a východiska vlastních studií a naopak se snaží studovat a empiricky dokládat, *jak* skutečnost takové rysy získává; jak je její vnějškovost, nezávislost, určitost či singularity *dosahováno*. Argumentují přitom, že tyto její vlastnosti, tvořící ontologické předpoklady moderní vědy, jsou z velké části *výsledkem* působení přírodních a sociálních věd.

O co v tomto přístupu konkrétně běží a jak může být výzkumně užitečný, můžeme ukázat na studii Annemarie Mol [2002] *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*, která se na základě etnografického výzkumu v nemocnici zabývá studiem arteriosklerózy. Mol se předně nechce omezovat na studium sociálních aspektů nemoci (v angličtině „illness“), tak jak to činí klasická sociologie nebo antropologie medicíny, které vycházely v souladu se západní metafyzikou z předpokladu existující biologické nemoci (v angličtině „disease“), na niž se sociální aspekt později vrství. Mol chce naopak studovat nemoc včetně jejích biologických a materiálních projevů a na apriorní ontologický rozdíl mezi biologickou a sociální nemocí odmítá přistoupit. Svoji pozornost proto nezaměřuje výlučně a předně na pacienty a jejich prožívání nemoci, ale na lékaře, diagnostické procedury, přístroje či chirurgické operace. Zaměřuje se na nejrůznější *praktiky*, prostřednictvím kterých se, jak tvrdí, nemoc uskutečňuje jako relativně stabilní, vnější a soudržná realita. Stejně jako pro

kvantovou mechaniku je pro Mol podstatné, že procesy poznávání (či diagnózy) nelze jednoduše oddělit od skutečností, které jsou jejich předmětem.

O svém etnografickém výzkumném přístupu mluví Mol jako o praxiografii. Když píše o tom, že určitá skutečnost, např. arterioskleróza „je“, neodkazuje na jakousi v čase a prostoru univerzální arteriosklerózu. Toto praxiografické „je“ neříká, co je věc sama o sobě. Taková otázka je podle Mol zavádějící, protože „být znamená být ve vztahu“ [Mol 2002: 54]. Zkoumání a výpovědi o skutečnosti proto nikdy nesmějí uzávorkovat praktiky a praktičnosti, které se účastní jejího uskutečňování.

Tento přístup má zásadní a na první pohled velmi kontraintuitivní důsledky. Jestliže je realita uskutečňována v konkrétních praktikách, potom je v různých praktikách uskutečňována poněkud odlišně. Mol toto skutečně tvrdí. Právě k tomu směřuje titul a klíčový pojem knihy *the body multiple*, tedy mnohonásobné tělo. Zatímco nás západní metafyzika učí, že věci mají jednu podstatu a ta zakládá buď (principiální) identitu věcí, nebo jejich (principiální) odlišnost či oddělenost, autorka ukazuje, že se skutečnosti světa, který obýváme, nacházejí v ontologickém meziprostoru mezi těmito dvěma ideálně-typickými a vlastně nerealistickými póly. Mol pozoruje uskutečňování nemoci a těla na různých místech nemocnice a v různých praktikách a sleduje, jak jsou ty různorodé skutečnosti zároveň skládány do relativně soudržného výsledku – o kterém může západní medicína nakonec přesvědčivě říct, že tvoří podstatu nemoci, předcházející její projevy.

Z našeho hlediska je nejpodstatnější, že praktiky poznávání a reprezentace nejsou principiálně odděleny od skutečností, které studují a o kterých vypovídají. V ontologickém hledisku reprezentované nepředchází reprezentaci, ale je s ní současné. Je v procesu reprezentace uskutečňováno, utvářeno a přetvářeno. Akademický výzkum je samozřejmě jen jednou z řady praktik, které skutečnost reprezentují a tak spoluvytvářejí. Vzhledem k prostředkům, které má k dispozici, i jeho relativně vysokému společenskému statusu, není ale rozhodně v řadě případů zanedbatelným. Právě toto je působení sociálních (i dalších) věd ve společnosti a ve světě, které jde daleko za rámec toho, co zachycuje pojem impaktu ve vědních politikách, včetně těch sofistikovanejších, než je dnešní česká.

Souběžným procesem rozvoje specifických metod v oblasti sociálněvědního a statistického výzkumu a utváření či konsolidace sociálních skutečností, kterých se výzkum týká, se v poslední době zabývala řada studií. Osborne a Rose [1999] ukazují na historickém materiálu, jak se od 50. let 20. století ustavovalo „veřejné mínění“ prostřednictvím specifických výzkumných technik, s centrální úlohou reprezentativního vzorku, který předpokládá a zároveň vytváří obyvatelstvo studovaných zemí jako „osoby s názorem“. Podob-

ně Ruppert [2007, 2011] argumentuje, že cenzus a jiné „populační metriky“ vytvářejí populaci jako objekt správy ze strany státu (proces objektivace) a zároveň také jednotlivce, kteří se rozeznávají jako příslušníci populace v etnických kategoriích cenzu (proces subjektivace). Autorka studovala archivní záznamy z kanadských cenzů, včetně neformálních poznámek na okraji cenzových formulářů, a sledovala, jak se etnická kategorie kanadánství jako subjektivní identifikace obyvatel Kanady ustavovala a rozvíjela právě v souvislosti a prostřednictvím toho, jak se měnily cenzové kategorie. Grundy a Smith [2007] analyzovali využití statistických a sociálněvědních výzkumů v oblasti lesbického, gay, bisexuálního a transgender (LGBT) aktivismu. V kontextu důrazu na „evidence based policy“ se LGBT hnutí podařilo prosadit disagregování některých sbíraných statistik a do cenzu ve Spojených státech (v roce 2000) a v Kanadě (v roce 2001) takové kategorie, prostřednictvím kterých se respondenti mohli přihlásit k LGBT vztahům. Kategorie sexuální/genderové identity zůstala však v cenzu binomická, a nedovolila tedy formulovat transgenderovou, transsexuální či intersexuální identitu. Autoři rozebírají tento vývoj jako proces s reálnými sociálními důsledky (včetně důsledků na úrovni veřejných politik) a analyzují jeho ambivalentní a nezamýšlené důsledky.

[N]a jednu stranu měly sklon vytvářet jednu stejnorodou verzi queer skutečnosti a marginalizovat tak queers, kteří nepatří do dominantní vrstvy (např. párů stejného pohlaví). Na druhou stranu ale tyto metody vytvářely vědění o „problémech“ veřejných politik, které by jinak nebyly zahrnuty do debat o veřejné politice, a rozšiřovaly bázi jejich poznatků o takové, které byly vytvářeny těmi, kdo byli předmětem těchto politik.

[Grundy, Smith 2007: 305]

John Law [2009] studuje z podobného hlediska evropské výzkumy veřejného mínění Eurobarometer, konkrétně výzkumy zabývající se o *animal welfare* [Eurobarometer 2005, 2007]. Law provádí „archeologii“ vrstev-předpokladů, s nimiž tento výzkum pracuje a bez kterých by nedával smysl. Nejde mu ovšem jednoduše o to, aby zkoumal, zda tyto předpoklady odpovídají skutečnosti a jsou v tomto smyslu „správné“. V perspektivě performativity naopak tvrdí, že tyto – nejčastěji implicitní – předpoklady jsou prostřednictvím Eurobarometru přiváděny v život. Činěny skutečnějšími. Eurobarometer o *animal welfare* podle Lawovy analýzy konkrétně:

vytváří spotřebitele jako individuální racionálně-etický subjekt; reprodukuje individuální akt spotřeby jako správné místo politického jednání; vytváří hybridního spotřebitele-občana; a přiděluje mu práva; uskutečňuje EU jako neoliberální politické místo; vytváří Evropu jako izomorfní populaci jednotlivců

ve stejnorodém, ohraničeném konceptuálním prostoru; reprodukuje statistiku a dotazníkové šetření jako spolehlivé nástroje pro popis a potažmo uskutečňování sociální reality; naturalizuje filozoficky romantickou verzi kolektivu, ve kterém jsou „malí“ jednotlivci umístěni ve vznikajícím větším celku a se kterými se zachází jako s jeho ustavujícími částmi.

[Law 2009: 249]

Na Lawově přístupu jsou klíčové tři věci. Za prvé Law nemluví, na rozdíl od kritiků výzkumu veřejného mínění, o tom, že Eurobarometry vytvářejí neboli „fabrikují“ realitu (na místo toho, aby ji věrně reprezentovaly), aby tyto výzkumy delegitimizoval. Stejně tak by Law nepoužil spojení „zkreslení výsledků veřejného mínění“.³⁶ Pojem zkreslení v sobě totiž obsahuje předpoklad nezávislé, vnější reality veřejného mínění, která ontologicky předchází jeho výzkum. Podle Lawa je naopak potřeba přistupovat k výzkumu jako k procesu generativnímu ve vztahu k veřejnému mínění. Vytváření skutečnosti v poznávacích procesech není možné se vyhnout a modernistická perspektiva, v níž je to žádoucí, je zavádějící. To neznamená, že by Law vylučoval možnost kritiky určitého výzkumu nebo využití metody, taková kritika ale nikdy není čistě metodologická či epistemologická, ale zároveň také ontologicko-politická. K tomuto bodu se vrátím později v textu.

Za druhé se Law soustředí na implicitní předpoklady, nikoli jen explicitní výpovědi. Jde mu tedy primárně o to, jaké zázemí se souběžně, neviditelně a často nekontrolovaně re/produkuje jako vedlejší produkt výzkumu (collateral realities). Pokud bychom tuto perspektivu uplatnili například na předvolební výzkumy veřejného mínění, nešlo by nám jednoduše o to, že ta která výzkumná agentura „pomůže“ konkrétní politické straně nad hranici pěti procent, což jejího zástupce vynese do Otázek Václava Moravce a posílí její status jako strany se šancí na zvolení, pro niž voličův hlas nebude promarněn. Tohle všechno může být pravda. V lawovsky zaměřené analýze půjde ale např. také o to, že předvolební výzkumy re/produkují strany jako klíčové politické aktéry v zemi nebo celek České republiky jako souhrn volebních krajů.

Za třetí se Law nesnaží tvrdit, že by jakékoli jednorázové působení mohlo vytvářet skutečnosti, jako kdyby je kouzelník tahal z klobouku. Naopak mu jde o *dlouhodobé a opakované* uskutečňování individuálních a kolektivních realit (tak jak je tomu třeba právě v případě výzkumů veřejného mínění), které působí v synergii s jinými (nevýzkumnými, mimoakademickými) procesy. Jak poznamenávají Law, Ruppert a Savage [2011: 10], etablované sociálně-

³⁶ Např. Vinopal [2003] pracuje sice ve svém textu s „operacionální definicí veřejného mínění jakožto toho, co měří výzkumy veřejného mínění“, v textu ale zároveň mluví o „zkreslení výzkumů veřejného mínění“ a jeho zdrojích.

vědní metodologie mají přitom sklon *reprodukovat* stávající skutečnosti spíše než otevírat a zviditelňovat alternativní ontologické volby.

Podívejme se z tohoto hlediska např. na výzkum tolerance české společnosti, který od roku 1995 opakovaně realizuje Centrum pro výzkum veřejného mínění. Od roku 2003 byla respondentům kladena následující otázka: „V seznamu, který držíte před sebou, jsou vypsány různé skupiny lidí. Můžete prosím vybrat všechny ty, které byste nechtěl za sousedy?“ V seznamu byly pak uvedeny následující položky: těžké alkoholiky, lidi užívající drogy, Romy, lidi s kriminální minulostí, homosexuály, citově nevyrovnané lidi, cizince žijící v ČR, lidi jiné barvy pleti, bohaté lidi, politiky, Židy, mládež, lidi s jiným náboženským přesvědčením, chudé lidi, staré lidi, lidi s jiným politickým přesvědčením, invalidy [CVVM 2003].³⁷

Z jakých předpokladů toto šetření vychází a jaké „vedlejší“ skutečnosti tak posiluje v jejich reálnosti? Spolu s Lawem [2009] můžeme na nejobecnější úrovni konstatovat reprodukci statistiky a výběrového šetření jako spolehlivých nástrojů pro popis a uskutečňování sociální reality, stejně jako příspěvek k naturalizaci té verze kolektivu, ve které se „malí“ jednotlivci a jejich více či méně tolerantní postoje skládají v jeden „velký“ celek více či méně tolerantní společnosti. Následuje řada specifik, které se týkají konkrétního výzkumu a položení otázek. Položení otázky předně vytváří „skupiny“ lidí charakterizovatelných vybranými vlastnostmi, rysy či praktikami (lidi užívající drogy, Romy, bohaté atd.) – skupiny natolik sourodé, že dává smysl posuzovat jednotlivce a rodiny jako vhodné sousedy na základě jejich příslušnosti k těmto skupinám. Toleranci uskutečňuje jako nesituovanou hodnotu, která nezávisí na kontextu a specifické situaci (např. typu sídla a obydlí, pro které respondent otázku vhodného sousedství zvažuje). Zveřejněné výsledky šetření (přebírané dále médii, viz např. [Lidové noviny 2007]) pak vytvářejí většinovost tolerantních a netolerantních postojů k jednotlivým skupinám zařazeným do šetření a (minimálně) v numerickém smyslu normalitu těchto postojů. Nechtít alkoholika či Roma za souseda se vytváří jako normální – většinový postoj; nechtít za souseda lidi bohaté nebo lidi chudé se vytváří jako nenormální – menšinový postoj.

Prostřednictvím tabulek, které uvádějí vývoj procenta kladných odpovědí v čase (v jednotlivých letech, kdy výzkum proběhl), dále tiskové zprávy vytvářejí českou společnost jako od roku 1995 se vyvíjející, ale singulární a trvající entitu. Českou společnost z roku 2003 má smysl srovnávat s českou společ-

37 Uvádím pořadí, ve kterém se vyskytují v tiskové zprávě CVVM z roku 2003 a které odráží procento kladných odpovědí. Pořadí, ve kterém byly položky seřazeny při dotazování, není v tiskové zprávě uvedeno [CVVM 2003].

ností v roce 2007 a 2011. Naproti tomu skupiny, na něž se otázka dotazuje, se v některých případech v čase proměňují. Např. v roce 2007 se v seznamu skupin předloženém respondentům z „homosexuálů“ stávají „lidé s homosexuální orientací“. Tisková zpráva z roku 2009 tímto posunem částečně vysvětluje i nárůst přesvědčení o toleranci lidí v České republice k homosexuálům / lidem s homosexuální orientací (toto přesvědčení zjišťuje projektní otázka následující po té, která se dotazuje, koho by chtěl respondent za souseda) [CVVM 2009: 4]. Považuje tedy posun v pojmenování za sociálně relevantní rozdíl. Zároveň ale všechny tiskové zprávy od roku 2007 dále používají i označení „homosexuálové“, a to jako synonymum spojení „lidé s homosexuální orientací“, a rozdíl mezi těmito dvěma výrazy tedy naopak smazávají. V rámci jednoho dokumentu tu koexistují nesourodé tendence.

V roce 2007 pak z nabízeného seznamu zmizeli Romové a Židé (a naopak přibyli kuřáci a psychicky nemocní) [CVVM 2007]. Jak tuto změnu interpretovat? Vezměme otázku jako myšlenkový experiment. První možný důvod by byl *metodologický*. Spočíval by v tom, že daná otázka pro tyto dvě skupiny nefunguje, že na ni respondenti odmítají nebo neumějí odpovídat. Např. protože neplatí předpoklad o tom, že etnická definice skupiny Romů a Židů funguje jako sociálně relevantní při hodnocení žádoucího souseda. Tomu ale nic nenasvědčuje. Procento kladných odpovědí u otázky po nežádoucím sousedovi bylo, v případě Romů, vysoké a podíl odpovědí „nevím“ u otázky na přesvědčení o toleranci lidí v České republice ve vztahu k vybraným skupinám mizivý.

Druhý možný důvod pro vynechání oněch dvou skupin by byl *politický*. CVVM mohlo dojít k názoru, že takto se dotazovat a zviditelňovat tak netolerantní postoj české společnosti je politicky nekorektní. Tomu ale neodpovídá skutečnost, že zatímco se v případě Romů tento netolerantní postoj v průzkumu ukazuje, v případě Židů je tomu naopak. Politická nekorektnost by se tedy musela vztahovat už k tomu, že se v tomto kontextu má vůbec mluvit v termínech etnické příslušnosti (a bylo by tedy stejně nekorektní zjišťovat, zda by někdo chtěl bydlet vedle Slováka nebo Poláka – což jsou dnes podle CVVM [2011] dvě po Česích nejoblíbenější národnostní skupiny žijící v ČR). Zdůrazňuji slovo *mluvit*, protože v obecně rozšířené interpretaci politické korektnosti jde skutečně o to, že „o některých věcech se nemluví (i když víme, že reálně existují)“. Politická korektnost v tomto smyslu řadu lidí oprávněně popuzuje.

Třetí možný důvod by pak byl *ontologicko-politický*. Ten by se odvíjel od intuice, že výzkum veřejného mínění aktivně vytváří či přetváří svůj předmět zájmu i další „vedlejší“ skutečnosti. Otázka po tom, zda chce respondent za souseda osoby ze skupiny Romů a Židů, v této ontologické perspektivě posiluje existenci Romů a Židů jako homogenních skupin, které jako sociální

kolektivity nesou charakteristiky činící je žádoucími či nežádoucími sousedy. Dotazník zároveň vytváří tuto otázku jako sociálně relevantní i v jiných možných kontextech (např. při hledání nebo poskytování pronájmu bytu). Právě toto vědomí ontologických důsledků (nikoli jednoduchého „zkreslování“ existující skutečnosti) by bylo důvodem vyloučení otázky z dotazníku. Tato interpretace zakládá také podstatně jiný pohled na problematiku „politické korektnosti“ (ať již výzkumných nebo jiných sociálních praktik). Její praktikování neznamena zakrývání „pravého stavu věcí“, ale politicko-ontologickou snahu nepřispívat k posilování reálnosti toho, co považujeme za nežádoucí součást společnosti. Nejde pak zejména o to, *zda* o konkrétních jevech či identitách mluvíme, ale *jak* o nich mluvíme a s jakými vedlejšími důsledky.³⁸

Dalo by se samozřejmě namítnout, že výzkum a jeho výsledky takto nutně působit nemusejí. Antipatie k Romům, která se jejich prostřednictvím artikuluje, může sloužit jako základ pro rozeznání společenského problému a jeho řešení. Za určitých okolností tomu tak jistě být může. Záleží ale na tom, kdo co s daným výsledkem následně udělá. A jak jsme viděli již v předchozí části studie na případu využívání akademických výsledků mimo akademickou půdu, výzkumníci tohle nikdy nemají zcela pod kontrolou. I v případě, že investují čas a energii do „následné péče“ o své výsledky ve veřejném a politickém prostoru za rámec vydání např. tiskové zprávy, mohou vždy jen opakovaně a na různých místech bojovat o význam, smysl a v konečném důsledku ontologické působení vlastní práce.

Analýza dotazníku a jeho předpokladů, tak jak ho provádí Law [2009], je tedy jen prvním krokem a rozhodně se nelze uchýlit k představě, že ontologické působení výzkumu je zakódováno výlučně v samotném dotazníku, v jeho znění. Pokud nás zajímá působení, které není omezeno jen na výzkumnou situaci samotnou, je třeba sledovat výzkum a jeho výsledky v rukách dalších aktérů, kteří s nimi zacházejí a začleňují je do své agendy. Tím se nijak neoslabuje Lawova teze, že sociálněvědní metody a procesy poznávání mají mnohonásobné ontologické důsledky ve vztahu ke skutečnostem, které reprezentují. Pohybujeme se však ve složitém terénu, kdy nesmíme na jednu stranu podcenit vliv samotných výzkumných nástrojů a situací či formulaci otázek a na druhou stranu přijmout skutečnost, že výzkumné interakce a výsledky mají do určité míry vlastní sociální život a reálné důsledky, které nám jako výzkumníkům unikají. Tuto skutečnost např. reflektuje Phillipp Bourgois ve své studii o dealerech cracku uveřejněné v newyorském El Ba-

38 Strategie, kdy přestaneme o věcech, které považujeme za nežádoucí, mluvit, může být naopak v mnoha případech kontraproduktivní, neboť tak vyklízíme pole, na kterém o nich budou mluvit (a po svém je uskutečňovat) druzí.

rii, když píše: „Neustále mě znepokojují politické důsledky toho, když široké veřejnosti ukazují nejmenší podrobnosti životů chudých a bezmocných. Pod etnografickým mikroskopem má bradavice každý a kdokoli může být zobrazen tak, že bude vypadat jako netvor“ [Bourgois 1995: 18].

Jak jsem již zdůraznila výše, úvahy o rozličných formách působení metod a epistemických procesů ve společnosti se netýkají jen výzkumu veřejného mínění nebo kvantitativních šetření, ale kteréhokoli poznávání. V 80. letech minulého století byla např. podrobena kritice etnografie jako antropologická metoda komplicitní s koloniální logikou Západu ve vztahu ke zbytku světa, která pojímala nezápadní „kultury“ jako diametrálně jiné, esenciální a homogenní entity [např. Clifford 1988]. Tuto kritiku můžeme pochopit jako epistemologickou. Etnografie nezobrazuje skutečnost takovou, jaká je. Můžeme ji ale pochopit také jako ontologickou. V tomto přístupu jde pak především o to, jak etnografie pomáhá skutečnost vytvářet, artikulovat, zurčítovat. Kritika etnografie rozvíjená v rámci americké kulturní antropologie od 80. let podle mě osciluje mezi těmito dvěma přístupy. K epistemologické formulaci se Clifford přiklání např. tehdy, když píše, že

[e]tnografické psaní může být po právu nazváno fikcí ve smyslu „něčeho vytvořeného nebo navrženého (fashioned)“, což představuje hlavní těžiště kořene latinského slova fingere. Je ale důležité uchovat zde nejen význam slova ve smyslu vytváření (making), ale také vymýšlení (making up), vynalézání věcí, které ve skutečnosti nejsou reálné. [Clifford 1986: 6]

Na epistemologickém důrazu nemění v tomto případě nic ani ten fakt, že se vzdává pozitivistické aspirace na čistou reprezentaci skutečnosti a říká, že skutečnost takovou, jaká je, ani zobrazit nemůže. Na jiných místech je ale tato kritika blíže ontologické perspektivě, např. tehdy, když se konstatuje, že „kultury nejsou vědecké ‚objekty‘ (předpokládáme-li, že takové věci vůbec existují v přírodních vědách). Kultura a náš pohled na ‚ní‘ jsou historicky vytvářené a jsou předmětem aktivního zápasu“ [Clifford 1986: 18].

Jak ukazuje i citace uvozující tuto podkapitolu, zasahování do zkoumaných skutečností jako nevyhnutelné součásti sociálněvědního poznávání jsou si často vědomi i samotní praktikující výzkumníci. Sociolog působící v oblasti akademického a expertního výzkumu např. v rozhovoru říká:

Když jsme, tuším v roce 1994, pořádali první konferenci v České republice o chudobě, tak nás (profesor sociologie) varoval a říkal, že budeme odpovědní za chudobu v České republice, protože jsme ji pojmenovali.

(sociolog, výzkumný rozhovor, 30. 4. 2007)

V citaci je jasně přítomná intuice, že sociálněvědní výzkum není ve vztahu ke studovaným skutečnostem nevinný. Zasahuje do nich a nese za to i určitou odpovědnost. Připustit ontologické působení sociálních věd je ale zřejmě stále natolik radikální pozice, že často znovu kolabuje do předpokladu jednoznačně oddělené roviny (sociální) skutečnosti na straně jedné a její (odpovídající či neodpovídající) sociálněvědní reprezentace na straně druhé. Tentýž sociolog tak v dalším rozhovoru na adresu výzkumů financovaných Evropskou komisí říká:

Dneska se [po sociálních vědách – TS] chce vytvářet jazyk, ve kterém se legitimuje ta utopie, kterou politici vytváří. Do toho se v Evropské unii hodně cpe, největší peníze jdou do chudoby, sociální exkluze, inkluze, koheze, protože za tím je ten projekt Evropské Unie a tam jdou obrovský peníze na vytváření toho jazyka a ne na fakta o tom, co to vlastně v té realitě je.

(sociolog, skupinový rozhovor, 31. 10. 2007)

Trochu v jiné variaci se v kontextu aplikovaného využití sociálněvědního výzkumu vyjadřuje socioložka působící v nevládní organizaci o diskuzích a střetech ohledně jednoho z jejich klíčových programů.

[B]yly tam dva základní póly (...) a byly velká diskuse právě o tom, jak dalece akcentovat etnicitu a jak jí naopak trochu eliminovat a jakým způsobem ten problém pojmout. My jsme na začátku měli například pro středoškolský učitele manuál, který různé oblasti prezentoval po etnických skupinách. Byla tam kapitola Romové, Ukrajinci, Vietnamci. A střet byl o to, že takhle ne, že ten problém se musí prezentovat jinak, aby se stereotypy nepřenesly i v tomto rámci. Ten druhý pól byl o tom, že my to musíme předat nějak srozumitelně, lidi sami prahnou po informacích a uměj je vstřebat touhle formou. (...) [K]e konfliktům docházelo nejenom na tom vzdělávacím poli, ale i v terénní sociální práci. Kdo je náš klient? Je to Rom, nebo je to obyvatel sociálně vyloučený lokality bez ohledu na to, jestli je to Rom nebo nerom. (...)

Ta práce se samozřejmě i vzhledem k růstu organizace profesionalizovala, takže nastoupili lidi, co dělali sociální práci bez ohledu na to, co jsou [etnicity], která měla nějaký standardy, má nějaký standardy, má nějaký parametry, a klientem, který byl na začátku Rom, je člověk, který má nějaký atributy sociálního vyloučení bez ohledu na svoji etnicitu. Takže vlastně ten posun byl velkým, i když gró tý práce je pořád stejný – chodí se za těmi lidmi a pomáhá se jim s těmi věcmi tak, aby se někam posunuli, ale ten náhled na to se měnil.

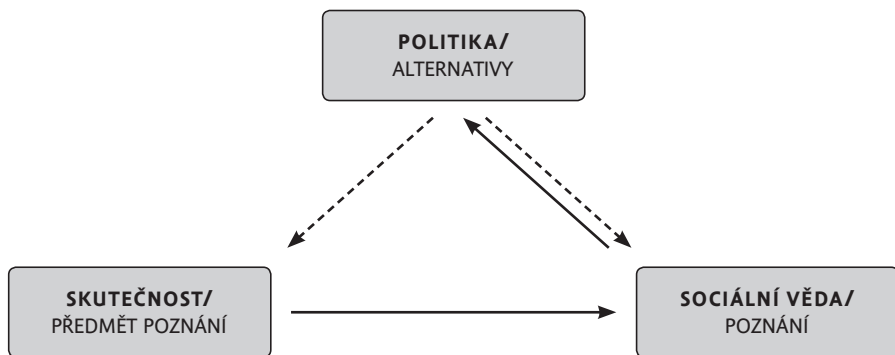
(socioložka, výzkumný rozhovor, 1. 7. 2010; důraz TS)

V případě obou citací můžeme sledovat kolaps intuice o ontologickém působení sociálních věd a jejich poznatků a myšlenek do zkratky, která toto působení redukuje na rozdíl „v náhledu“ nebo mezeru mezi (vnější a nezávislou) skutečností a (reprezentujícím) jazykem či diskurzem. Socioložka ve druhé citaci například popisuje poměrně zásadní rozdíly v sociální praxi, které se odvíjejí od „etnické“, nebo „sociální“ definice programu. Rozdíly se týkají toho, kdo je klientem, kdo je terénním pracovníkem, jaké kolektivní identity (vlastní i druhých) a v důsledku toho uspořádávání společnosti se posilují a které oslabují. Rozhodnutí mezi „etnickou“ a „sociální“ definicí problému, snaha o jejich oddělení, nebo naopak skloubení tak není jednoduše otázkou výběru takové konceptuální perspektivy a přístupu k terénní práci, které by co nejlépe odpovídaly skutečnosti. Jsou prostředkem aktivního utváření a přetváření skutečnosti. Citovaná socioložka nicméně uzavírá tím, že „gró tý práce je pořád stejný (...), ale ten náhled na to se měnil“, tedy že jde jen o epistemologický rozdíl v náhledu. Pokud by tomu tak ale bylo, je těžké vysvětlit už jen to, proč probíhaly o pojetí programu tak zásadní spory.

Tezi o ontologickém působení sociálních věd můžeme shrnout do dvou základních bodů. Za prvé, skutečnost je vždycky mnohonásobná a do jisté míry neurčitá. Každé její zurčnění je nejen epistémickou akcí, ale v širokém slova smyslu také politickou volbou. Pojem politiky odkazuje v tomto kontextu k situaci, ve které rozhodnutí vykračuje do oblasti možného. Neodehrává se primárně na základě toho, co je, ale toho, co být může. Za druhé, toto zurčnění se neodehrává jednoduše na epistemologické úrovni poznání, není více či méně přijatelným zjednodušením složité skutečnosti, ale má také ontologické důsledky. Přispívá, v určité míře, k utváření skutečnosti. A jak zdůrazňuje Law [2009], nejedná se pouze o důsledky pro ty skutečnosti, které jsou předmětem studia a přímé výpovědi, ale také pro „vedlejší“ skutečnosti, které implicitně předpokládáme a ustavujeme, abychom vůbec mohli provádět zkoumání a něco vypovídat. Posun od „epistemologického“ pojetí sociálních věd k pojetí „ontologickému“ můžeme potom znázornit v následujících dvou schématech.

V epistemologickém pojetí reprezentují (více či méně přesně) poznatky sociálních věd zkoumanou skutečnost. Tyto poznatky pak mohou, nebo nemusejí, vstupovat do praktického světa politiky, která zasahuje do skutečnosti (šrafovaná šipka). V souladu s diskuzí v předcházející kapitole této studie neřadím ke sféře politiky jen politické instituce typu vlády nebo parlamentu, ale ve smyslu Barryho [2001] či Latoura [1999] také nejrozumnější praktické aktéry, kteří se svým jednáním a na základě výběru z různých alternativ (tzn. nikoli nutně na základě danosti) snaží formovat společnost a svět. Může jít tedy o parlament, stejně jako o orgány státní správy, nevládní organizace

Schéma 1: Epistemologické pojetí sociálních věd

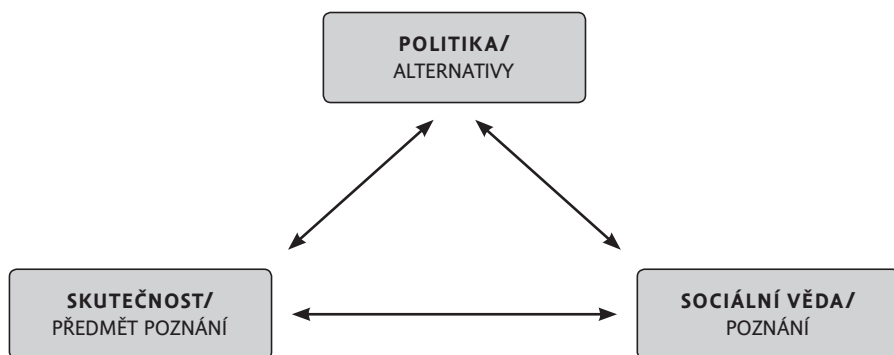

nebo podnikatelské a komerční subjekty. Tito praktičtí aktéři se pak snaží zpátky působit na společnost či na skutečnosti, které byly předmětem studia. Zároveň se – a to je novější trend, který jsem zmiňovala na začátku předchozí kapitoly v souvislosti s proměnami pojetí ve veřejné vykazatelnosti vědy – mohou tito praktičtí aktéři snažit o ovlivnění výzkumných priorit (čerchovaná šipka). V epistemologickém pojetí tím ale zásadně nezasahují do procesů poznávání – pouze ho směřují k vybraným tématům a předmětům výzkumu nebo aplikovaným formám výsledků.

V ontologickém pojetí sociálních věd není vazeb mezi vrcholy pomyslného trojúhelníka více, ale jsou obousměrné. Jinými slovy by šlo říci i to, vrcholy trojúhelního pole nejsou od sebe jasně oddělitelné. Každý vrchol se tak v konkrétní situaci může přiblížit směrem do prostoru ke dvěma ostatním. Proces poznávání má vždy také ontologický rozměr zasahování do skutečnosti, a je tedy jakýmsi více či méně kontrolovatelným a explicitním výběrem z alternativ. Jestliže má samotný poznávací proces politický rozměr v tom smyslu, že je volbou z alternativ při zurčiování studovaných skutečností, platí zároveň i to, že působení ze strany praktických aktérů (vědní politiky, zadavatelů apod.) směrem k sociálním vědám nelze nikdy považovat za neutrální a epistemologicky nevinné směřování priorit. Výzkumné priority a zadání nemění jen a jednoduše zacílení výzkumu nebo formu prezentace jeho výsledků, ale formují samotný poznávací proces.

Jaké má, nebo může mít, tento posun pojetí důsledky pro praxi sociálněvědního výzkumu? První moment se týká realističtějšího vědomí jak výzkumníků, tak dalších sociálních aktérů o tom, co vlastně sociální vědy dělají. Kdybychom parafrázovali slavný Marxův výrok z Tezí o Feuerbachovi o potřebě posunu od interpretace ke změně světa, museli bychom ho přefor-

Schéma 2: Ontologické pojetí sociálních věd

mulovat následujícím způsobem: Filozofové (a sociální vědci) tvrdili, že svět jen vykládají; mezitím do něho ale zasahovali a měnili ho. Byť třeba jen tím, že *aktivně* reprodukovali převládající skutečnosti a uspořádání a pomáhali svět udržovat v jeho stávajícím stavu.

Z toho logicky plyne druhý moment, který se týká otázky možné změny. Law v této souvislosti mluví o „ontologické politice“³⁹, která odkazuje k tomu, že sociálněvědní metoda vždy zurčítuje skutečnost, o níž chce vypovídat, a může se přiklonit k různým alternativám, které v mnohonásobné realitě koexistují. A může se také pokoušet zviditelňovat komplexnost a nejednoznačnost skutečností [Law 2004; Law, Urry 2004]. Variant je samozřejmě více. Sociálněvědní výzkum může aktivně podporovat *status quo*, dominantní směr změny, stejně jako okrajové a (zatím) méně reálné alternativní skutečnosti.

Jako výstižný příklad komplexního propletení výzkumu a společenské změny nám zde poslouží vývoj otázek ve výzkumech veřejného mínění týkající se charakteru ekonomiky v České republice. Když před parlamentními volbami v roce 1992 prováděla agentura AISA výzkum veřejného mínění pro Fridrich Neumann Stiftung, dotazovala se, v kontextu probíhající ekonomické reformy, na „preferovaný ekonomický systém“ [AISA 1992: 19–22]. AISA nabízela (stejně jako ve výzkumu z ledna 1991) odpovědi „tržní ekonomika“, „smíšená ekonomika“, „socialistická ekonomika“, „nevím“. Výsledky shrnuje zpráva z výzkumu následujícím způsobem: „Podíl zastánců tržní a tzv. smíšené ekonomiky je v rovnováze, socialistické ekonomice dává přednost mar-

³⁹ Původně pojem Annemarie Mol, která ho rozpracovala v kontextu svých výzkumů nemoci a lékařské péče [Mol 1999, 2002]. Law ho přemístil do oblasti úvah nad působením sociálních věd.

Tabulka 2:

	Česká republika	Slovenská republika	ČSFR
tržní ekonomika	52 %	33 %	45 %
smíšená ekonomika	39 %	53 %	44 %
socialistická ekonomika	5 %	8 %	6 %
nevím	5 %	5 %	4 %

Zdroj: AISA 1991: 19

ginální část populace. Rozdílná je ovšem situace v obou národních republikách. V České republice mají většinu zastánci tržní ekonomiky, ve Slovenské naopak smíšené ekonomiky, kteří spolu s vyznačací socialistické ekonomiky tvoří více než 60 % populace“ [AISA 1992: 19]. Procentuální zastoupení bylo v listopadu 1991 následující:

Otázky po preferovaném ekonomickém systému z výzkumů veřejného mínění v 90. letech minulého století pak rychle vymizely. Například výzkumy CVVM se od roku 1993 dotazují na míru úspěchu ekonomické transformace jako procesu, který proběhl a realizoval tržní hospodářství CVVM 2005. Můžeme se na tento vývoj dívat tak, že výzkum veřejného mínění následoval vývoj ekonomické reality. V okamžiku, kdy se jeden z možných scénářů realizoval, přestala otázka po alternativách preferovaného ekonomického systému dávat smysl. Z hlediska ontologického pojetí výzkumu je ale věc složitější. Výzkum veřejného mínění jednoduše nenásleduje ekonomickou realitu, ale pomáhá formovat veřejnou a politickou představivost o tom, co je existující a realizovatelná alternativa vývoje. A to nejen jako možná budoucí alternativa, ale i jako možnost v současnosti existující na okrajích převládajícího systému. Výzkum, který možnost alternativního uspořádání ekonomiky vůbec nepředpokládá, takové alternativy ve svém důsledku de-realizuje, od-skutečňuje.

Ontologická perspektiva neříká, že by v 90. letech jinak postavený výzkum veřejného mínění mohl – sám o sobě – nastolit jiný ekonomický systém, a netvrdím dokonce ani to, že vymizení otázky po alternativách ekonomického systému lze považovat za chybu. Neargumentuji ani v duchu jakéhosi triviálního sociálního konstruktivismu, který by reprezentace a promluvy (včetně těch sociálněvědních) stavěl před „skutečnost“. Ani v případech, na kterých se většinou ukazuje performativita výroků, diskurzivní počín nestačí. Pokud např. anglická královna křtí loď nebo prezident jmenuje soudce, odvíjí se účinnost jejich performativní akce od složitého zázemí dalších materiálních a sociálních skutečností, které jim ve viditelném finále dovolují autoritou jedné věty provést úspěšný čin-promluvu.

Na druhou stranu ale tvrdím, že „reprezentace“ nepřichází jednoduše poté, co se rozhodne o záležitosti, kterou má reprezentovat. Materiální, sociální či ekonomické skutečnosti se proměňují souběžně se svými reprezentacemi, vzájemně se podporují nebo se naopak mohou oslabovat. Nelze proto podceňovat míru, ve které výzkumy přispěly k hegemonii tržní ekonomiky a k tomu, že mít jinou preferenci člověka odsouvalo na okraj politického pole a veřejného diskurzu. Je potřeba, aby si jak sociologie, tak společnost byly tohoto působení vědomy a sociální vědy se staly z těchto svých voleb veřejně vykazatelnějšími.

Aktivní roli výzkumu při formování ekonomicko-politických realit lze ukázat i na způsobu, jakým byla data z šetření AISA interpretována samotnými výzkumníky. Autoři závěrečné zprávy si v textu nevšímají ani tak výše uvedených absolutních čísel jako rozdílů ve výsledcích oproti lednu 1991, který vyzdvihují jako interpretační klíč a komentují takto:

Velmi významné zjištění přináší srovnání těchto preferencí z počátku a z konce roku 1991. Vzhledem k masivním dopadům ekonomické reformy by bylo možné očekávat výrazný odklon od tržního hospodářství. Výsledky tuto hypotézu nepotvrzují. Celkový pokles podílu stoupenců tržní ekonomiky je velice malý – pouhá 3 % – přičemž jde na vrub slovenské populace. Mírný vzrůst těch, kteří dávají přednost smíšené či socialistické ekonomice jde tedy především na vrub poklesu podílu nerozhodnutých.

[AISA 1992: 19–20]

Zápis z Republikové rady Občanského hnutí v lednu 1992 pak zachycuje prezentaci výsledků výzkumu od předsedy AISA P. M. Boguzsaka takto:

Ekonomie. Jaká je preference. 50 % páreferuje [sic] tržní ekonomiku. Jde o stabilní preference. (...) Postoj k alternativám ER [ekonomické reformy] – nepatrně naznačena podpora jiným plánům ER, to však je vlastní lidem, kteří preferují smíšený ekonomický systém. Pod smíšenou ekonomikou jsou protlačovány určité modifikace centralizovaného systému než o sociálně tržní hospodářství.

(zápis z Republikové rady Občanského hnutí ve Špalíčku, 11. 1. 1992; důraz TS)⁴⁰

Na otázku „[m]yslíte si, že jiné koncepce ekonomické reformy, které navrhuji někteří naši ekonomové, by byly lepší než právě probíhající ekonomická reforma?“ přitom 18 % respondentů odpovědělo „rozhodně ano“ a 35 % „spí-

⁴⁰ Za poskytnutí zápisu jakož i citované zprávy AISA děkuji Liboru Prudkému. Zápis z jednání Republikové rady Občanského hnutí je psán na stroji a evidentně narychlo, čemuž je třeba přičíst občasné překlapy a chybnou syntax, tak jak je tomu i v citovaném úryvku.

še ano“ [AISA 1992, příloha: 11]. Citovaný výzkum AISA z roku 1991 tedy sice na jednu stranu dával prostor pro formulaci alternativ k dominantnímu programu ekonomické transformace. Když se ale blíže podíváme na nuance formulací v interpretaci výsledků ze strany jeho autorů a uživatelů⁴¹, je zde viditelná snaha tyto alternativy znovu zavřít jako okrajové a vlastní těm, kdo mají poněkud pomýlené nebo nežádoucí postoje k ekonomice.

Pokud se vrátíme k obecněji formulované otázce změny a role sociálních věd v těchto procesech, tvrdím, že sociální vědy tyto změny jednoduše nereflktují a zpětně nereprezentují, ale aktivně se na nich podílejí. Stejně aktivně se mohou podílet i na reprodukci stávajících pořádků. Sociální vědy se vyvíjejí a hibernují společně a současně se společností, o které usilují vypovídat. A toto ontologicko-politické působení je charakterizuje vždy, i když (si) ho nepřipouštějí nebo se ho snaží popírat a zakrývat. Mohou přitom jet po proudu dominantních skutečností a předpokladů, nebo mohou zviditelňovat okrajové, méně reálné, teprve se uskutečňující. Je zřejmé, že ani jedna z těchto možností nemá principiálně kladné či záporné znamínko. Otázka jejich veřejné vykazatelnosti ale v každém případě nepřichází teprve v okamžiku, kdy se ptáme po jejich přímočaré „praktičnosti“ či „využitelnosti“, tak jak je tomu v případě vědních politik a jejich požadavku na „společenský impakt“. Měla by přicházet už v souvislosti s bazálním „akademickým“ působením sociálních věd. Jako společnost neumíme ale tuto otázku zatím účinně položit.

K tomu, jakým směrem orientovat naše uvažování o možnostech její formulace, se vrátím v závěrečné kapitole. V tuto chvíli však ještě zůstanu u tématu ekonomie a jejího vztahu k dalším sociálním vědám a budu se věnovat jednomu velmi úspěšnému výsledku působení sociálních věd, zejména ekonomie, ve společnosti, kterým je *homo economicus*.

3.2. *Homo economicus* existuje

Sociální vědci v durkheimovské tradici s oblibou kritizují ekonomii za to, že redukuje mnohorozměrné a složité lidské bytosti na „racionální aktéry“, jejichž jednání je plně vysvětlitelné ekonomickým nebo kvazieconomickým kalkulem. Přímou Durkheim napadal již v roce 1888 figuru *homo economicus* jako nevhodnou abstrakci, „neboť člověk, o kterém ekonomové mluví, tento systematický egoista, není o mnoho víc než umělým člověkem rozumu.

⁴¹ Vzhledem k tomu, že vyjádření P. M. Boguszaka přebírám ze zápisu Občanského hnutí, jehož on nebyl autorem, a nevím, jaký měl vliv na jeho vyznění, může být za určité nuance vyjádření v tomto případě odpovědný autor či autorka zápisu. Pro můj argument to ale není zásadní.

Člověk, kterého známe, skutečný člověk, je mnohem komplexnější, přísluší k určité době a zemi, někde žije, má rodinu, nábožnou víru a politické ideje“ ([Durkheim (1888) 1970: 85] cit. in [Smelser, Swedberg 1994: 11]). Neekonomické sociální vědy se pak buď snažily obohatit ekonomického aktéra o další – kulturní, sociální a duchovní – rozměry, nebo se přímo, tak jako Durkheim, uchýlovaly k odmítnutí ekonomické teorie, kterou chtěli nahradit teorií sociologickou. *Homo economicus* pro ně v každém případě představoval fikci neodpovídající skutečnosti.

Proti této pozici se v 90. letech 20. století vyhranila skupina autorů, kteří pod editorským vedením Michela Callona publikovali v roce 1998 vlivný sborník statí, v němž formulují radikálně odlišnou perspektivu [Callon 1998a]. Tvrdí, že *homo economicus* není fikcí a skutečně existuje. Nikoli univerzálně a nikoli proto, jak se domnívá ekonomie hlavního proudu, že by byl takovým člověkem od přírody nebo přirozenosti, ale protože je jako kalkulující aktér vytvářen. Rozvíjejíce Bourdieuho, zastávají důsledně antiesencialistickou pozici, když říkají, že

není nic v lidské přirozenosti, žádné oblasti činnosti, které by vynucovaly, výlučně nebo postupně, buď nezištné, nebo kalkulující jednání. Skutečnost, zda aktér kalkuluje nebo nekalkuluje, nemá nic společného s jeho vnitřní sobeckostí nebo altruismem; nesouvisí ani s povahou vztahu, v němž je angažován (tržní transakce nebo, naopak, láska, přátelství nebo rodina). Je to (...) formátování těchto vztahů, které orientuje aktéra ve směru kalkulace nebo nezištnosti.

[Callon 1998b: 15]

Klíčovou úlohu při formátování těchto vztahů vytvářejícím kalkulující ekonomické aktéry hraje podle těchto autorů ekonomie jako akademická a praktikovaná disciplína. Stejně jako kalkulující aktéři existují tržní zákonitosti. Ty podle nich ale neexistují v lidské či společenské přirozenosti a nejsou ani artefakty, kterými se sociální vědy snaží vysvětlit složitou skutečnost. Zachycují „pravidelnosti postupně vynucované společným pohybem ekonomiky a ekonomie. (...) Tyto pravidelnosti utvářejí chování, a proto vykazují tvrdošijnost toho, co je skutečné; zároveň jsou utvářeny tímto chováním, a proto je jim vlastní nahodilost lidského výtvoru“ [Callon 1998b: 46–47]. Jako takové jsou vždy dočasné, specifické a lokalizované v konkrétním místě, nikoli univerzální. Provázanost ekonomie a ekonomiky dokumentují pak autoři sborníku na řadě případových studií konkrétních oblastí či odvětví, např. účetnictví [Miller 1998] nebo marketingu [Cochoy 1998].

MacKenzie, který se zabývá finančními trhy, rozlišil několik typů působení na ekonomiku ze strany ekonomie. Stejně jako Callon přitom mluví o „per-

formativité ekonomie“ [MacKenzie 2007]. Nejobecnější je pojem „genericke performativity“, který podle MacKenzieho odkazuje na proces, kdy začne být některý aspekt ekonomie (teorie, model, koncept nebo datový soubor) využíván účastníky ekonomických procesů, např. regulátory. Jejím podmnožinou je „efektivní performativita“ představující takové praktické využití určitého aspektu ekonomie, které má vliv na ekonomické procesy. V jejím rámci pak MacKenzie dále rozlišuje patrně relativně vzácné případy „barnesiánské performativity“, při které praktické využití ekonomie připodobňuje či přibližuje ekonomické procesy tomu, jak jsou popisovány ekonomii, a „kontra-performativity“, kdy praktické využití naopak ústí do zvyšování rozdílu mezi ekonomickými procesy a jejich popisem ze strany ekonomie. MacKenzie studuje matematický ekonomický model Blacka, Scholese a Mertona, který tito ekonomové vyvinuli pro popis obchodování na trhu s opcemi. Na konci 70. let 20. století začali tento model masivně využívat obchodníci s opcemi jako základ pro své tržní rozhodování, v důsledku čehož se ceny opcí předpovídané modelem a vytvářené na trhu, v logice barnesiánské performativity, výrazně přiblížily. Dokonce se více reálnými staly některé, v 70. letech původně nerealistické, předpoklady Blackova-Scholesova-Mertonova modelu, jako nulové transakční náklady, a to částečně v důsledku používání modelu, který dovolil investičním bankám obchodovat v takovém rozsahu a spravovat své portfolio takovým způsobem, že se jejich transakční náklady skutečně minimalizovaly [ibid.: 74–75]. Tato souhra ekonomického modelu a tržní skutečnosti fungovala až do 19. října 1987, kdy došlo na akciovém trhu ve Spojených státech ke gigantickému a vysoce nepravděpodobnému propadu cen (ve kterém lze podle MacKenzieho naopak vysledovat subtilní prvky kontra-performativity). Pokud je analýza performativity správná, musíme si podle MacKenzieho ve vztahu k ekonomickým modelům pokládat nejen otázky, zda „je daná teorie nebo model analyticky využitelná“ a „reprezentuje přiměřeně určitý ekonomický proces“, ale také otázku „jaké by byly efekty široce rozšířeného užívání této teorie nebo modelu“ [ibid.: 79].

Perspektiva performativity ekonomie dovoluje formulovat zajímavou analytickou alternativu ke klasické sociologické pozici vůči ekonomii, která ji kritizuje za zjednodušování, ve smyslu zkracování složité skutečnosti. Někteří autoři však s callonovskou linií výzkumu polemizují, totiž že spolu s příklonem k této perspektivě se analýza vzdává aspirace na jakoukoli zásadnější sociální a politickou kritiku dominantní ekonomie [Miller 2002].⁴² Domnívám se, že analýza, kterou rozvíjí Callon a jemu blízcí autoři, kritickou

42 V kontextu studií v callonovské linii o vytvářejícím se trhu s povolenkami na CO₂ formuluje podobnou námitku sofistikovaně a konstruktivně Blok [2011].

pozici ve vztahu k ekonomickému *statu quo* umožňuje – byť se jí tito autoři skutečně nevěnují.

Pokud totiž vezmeme argument o performativitě sociálních věd včetně ekonomie vážně, otevírá se prostor pro potenciálně daleko naléhavější a zásadnější kritiku jejich působení – jako akademických disciplín, které jsou vždy i praxí. Jestliže sociologové v durkheimovské linii kritizovali hlavní proud ekonomie počítající s figurou *homo economicus* za epistemologický redukcionismus, z hlediska performativity musíme uvažovat o redukcionismu *ontologickém*. Ekonomie nezjednodušuje *výpovědi o skutečnosti*, formátuje (někdy zjednodušuje a jindy naopak komplikuje) samu *skutečnost*. Konkrétní podoby tohoto působení můžeme a nemusíme považovat za žádoucí. Pokud je za žádoucí nepovažujeme, potom musí těžiště kritiky spočívat nikoli v tom, že ekonomie epistemologicky zkresluje, ale *jak* ontologicky přetváří společnost.

Není zřejmě náhoda, že byl Callonův sborník [1998], a stejně tak další podstatné studie z této výzkumné linie, které následovaly [především MacKenzie, Muniesa, Siu 2007], připraven a vydán ještě před propuknutím finanční a ekonomické krize v roce 2008, tedy v době před otřesem důvěry ve fungování stávajícího ekonomického systému v hlavním proudu veřejného, politického a akademického prostoru. S odklonem callonovské linie zkoumání od kritické analýzy ekonomie může souviset i ten fakt, že se toto zkoumání v duchu empiričnosti vědních studií většinou zaměřovalo na konkrétní případové studie, dílčí jevy a specifické vztahy. Nezabývalo se tím, jak se působení ekonomie v nejrůznějších oblastech života kumulativně sčítá směrem ke stabilnějším proměnám kolektivních a individuálních subjektivit, nebo že taková stabilnější změna identit může být přímo cílem veřejných kampaní. Pozoruhodnou studii tohoto typu nabízí Daniel Fridman [2010], který zkoumal cílené vytváření *homo economicus* v Argentině v letech 1976–1983. Formování individualizovaných „ekonomických lidí“ bylo v té době společným zájmem diktátorské vojenské vlády a neoliberálních monetaristických ekonomů, kteří často měli, jako v případě Chile, vzdělání z amerických univerzit. Změna mentality od kolektivních, třídně zakotvených spotřebních strategií a subjektivit, které charakterizovaly předchozí peronistický režim, k individualistickému *homo economicus*, představovala explicitní cíl argentinských reformátorů. Autor cituje tehdejšího ministra financí: „Navrhovaná změna byla zásadní; jednoduché uspořádání nestačilo. Museli jsme proměnit normy a institucionální, administrativní a obchodní rámce; politiky, metody, návyky a dokonce samu mentalitu soukromých a veřejných ekonomických aktérů“ ([Martínez de Hoz, 1981: 236] cit. in [Fridman 2010: 284]). Aby mohly liberální monetaristické reformy fungovat, tak jak jsou popsány v učebnicích ekonomie, potřebovali reformátoři proměnit subjektivitu lidí, což činili pro-

střednictvím spotřebitelských kampaní a nově vytvořeného finančního tisku pro „laické investory“.

Vycházejí z Eyala [2000] analyzuje Fridman monetarismus nikoli pouze jako ekonomickou politiku, ale také jako formu vládnutí nad populací ve foucaultovském smyslu „governmentality“. Podle Eyala [2000: 76–77] představuje monetarismus jednu z forem neoliberalismu. Charakterizuje ho mimo jiné ekonomizace jako forma vlády a uspořádání ve všech oblastech života společnosti (nikoli jen v oblasti „ekonomiky“); peněžní reprezentace sociálních skutečností, které tak mají být učiněny kalkulatelnými, ovladatelnými a seberegulujícími; a paradoxní souběh liberálního kréda o autenticitě jednotlivce a vlády, která jen zpovzdálí reguluje prostředí našeho svobodného jednání, s neoliberálním konstruktivismem, který si uvědomuje, že individualistickou subjektivitu, která odpovídá specifickému ekonomicko-politickému modelu, je potřeba vytvořit (přesně v tom smyslu, jak to vyjadřuje výše uvedená citace argentinského ministra financí o nutné proměně mentality).

Tato perspektiva nabízí zajímavý interpretační rámec pro vývoj české společnosti a politiky a některé klíčové spory ve veřejném prostoru po roce 1989. Eyal [2000] ostatně formuluje svůj rozbor monetarismu na základě výzkumu, který prováděl v 90. letech 20. století právě v České republice. Interpretuje z tohoto hlediska kuponovou privatizaci. Ačkoli čistě ekonomicky byla kuponová privatizace heterodoxním postupem s předvídatelně pochybnými výsledky (nevytvářela jasnou strukturu vlastníků, nebyla jednoznačně výnosná pro stát a na rozdíl od privatizace strategickým zahraničním partnerům nezajišťovala ani inovační know-how), je vysvětlitelná jako technologie vládnutí nad populací a pokus o vytvoření „ekonomických lidí“ v podobě laických investorů. Eyal cituje aspirace a efekty spojované s kuponovou privatizací ze strany jejích zastánců, mezi jiným to, že „vytvořila ‚masivní nové voličstvo nakloněné tržní ekonomice‘; naučila jednotlivce účastnit se férové soutěže; ‚vytvořila ceny, které údajně reflektovaly poptávku a nabídku a tak ... přispěla ke vzniku kapitálových trhů“ [Eyal 2000: 82].

Ekonomická transformace včetně kuponové privatizace nevytvářela pouze nové trhy a typy vlastnických vztahů, ale také nové individuální a kolektivní identity občanů-držitelů akcií, které se ho měli účastnit. Ponechme nyní stranou, nakolik se tento cíl naplnil. Zatím si všimněme toho, že tato neoliberální kreativita byla doprovázena silným liberálním diskurzem o přirozeně svobodných jedincích jako základu sociálního pořádku, který mohl být o to silnější, že se vymezoval proti předchozímu komunistickému režimu, který se, údajně na rozdíl od současného demokratického kapitalismu, snažil vychovávat nové lidi a přetvářet společnost. Nejvýraznějším hlasatelem této liberální rétoriky byl nepochybně Václav Klaus, premiér, prezident, ale také

profesor ekonomie, který se jako politik rád zaštiťuje svým akademickým zázemím a odbornou expertizou.⁴³

Klíčový je zde souběh snahy o proměny mentality prostřednictvím diskurzivního vyzývání návratu k přirozeným individuálním svobodám a konkrétních zásahů do materiálních, ekonomických a sociálních vztahů prostřednictvím veřejných politik. Tyto zásahy – ať už v podobě ekonomické transformace včetně kuponové privatizace v 90. letech nebo současných reforem veřejných služeb v oblasti školství, zdravotnictví či důchodové péče – nemohly dramatickým způsobem předbíhat tempo postupné proměny mentality obyvatelstva. Zároveň jsou to právě i tyto zásahy, prostřednictvím kterých se individuální a kolektivní subjektivity, a tedy celková povaha společnosti proměňují. A právě v těchto proměnách spočívá i nejzásadnější efekt takových zásahů. Jak naznačuje i výše citovaný výzkum British Attitude z roku 2010, dědictví thatcherismu ve Velké Británii se zapsalo, v souladu s tím, co si Margaret Thatcher přála, do „srdce a duše národa“.

Velmi zajímavou roli hrála v období transformace ekonomie na akademické půdě, která se částečně personálně překrývala se sférou politiky (např. Josef Zieleniec byl zakladatelem a prvním ředitelem CERGE –EI, významným členem Občanského fóra a později ODS i Vlády ČR; kontakt s akademickým prostředím nikdy nepřestal udržovat sám Václav Klaus; z druhé, akademické strany pak politické kontakty a aspirace pěstuje např. Jan Švejnar). Akademici ekonomové se k hospodářskému vývoji v zemi po roce 1989 vztahují jako k jedinečnému ekonomickému experimentu. Jak se vyjádřil Lubomír Lízal, akademický ekonom a dnes Klausem jmenovaný člen bankovní rady České národní banky, v článku u příležitosti výročí 20 let fungování CERGE-EI:

Pád komunismu doprovázený kolapsem centrálního plánování a následná ekonomická transformace umožnily ekonomům provést mnoho výzkumů, které by jinak nebyly možné. Důvod je jednoduchý. Zatímco v jiných vědních oborech není problém provést experiment, kdy máme vnější podmínky pod kontrolou a můžeme izolovat jednotlivé vlivy, společenské systémy můžeme jen porovnávat. Ekonomická transformace byla jedinečnou a zásadní změnou systému. (...)

Analýza ekonomické transformace se vyprofilovala do svébytného oboru (Economics of Transition) nejen s novými otázkami, ale i metodologickými po-

⁴³ Např. na adresu Václava Havla a bývalých disidentů směřoval po roce 1989 takto formulovanou kritiku: „[Oni] by konec komunismu rádi využili k vytvoření něčeho většího než svobodné společnosti. Chtěli by tu mít nejen svobodné muže a ženy, ale také lepší muže a ženy. Mají ambici vědět, jak to lze zařídit, jak nás „zlepšit“, vědí, co je s námi špatně a proč. (...) S tímhle už máme své zkušenosti [z komunismu]“ (<<http://www.guardian.co.uk/world/2011/dec/18/vaclav-havel>>).

stupy. Zkoumání transformace na počátku narazilo na limity – propast mezi „východními ekonomy“, kteří znali dobře starý systém centrálních ekonomik se všemi jejich zvláštnostmi, ale ekonomický výzkum znali spíše jen z pohledu dogmat socialismu, a „západními ekonomy“, kteří zvládali standardní vědecké metodologie a postupy. (...)

CERGE-EI bylo jednou z mála akademických institucí ve střední a východní Evropě, které se rozhodly tuto propast přemostit ne jen „mezinárodní vědeckou spoluprací“, ale hlavně výchovou nové generace ekonomů. [Lízal 2011]

Jak tomuto příběhu rozumět ve světle analýzy mnohočetných vazeb a provázání mezi ekonomikou a ekonomikou? Povšimněme si zainteresovanosti akademických ekonomů na procesu transformace jako na experimentu, na kterém mohou založit své akademické (a potenciálně i politické) kariéry. Mohou zprostředkovat data a výsledky, které jsou předmětem zájmu západní ekonomie a ke kterým se jinak západní ekonomové obtížně dostávají. „Sen každého akademika je dostat takovou příležitost. Vyzkoušet si různé matematické modely a teorie v praxi. Myslím, že ti hoši nám to už tehdy strašně záviděli,“ citovala iDNES.cz v roce 2006 klíčového proponenta kuponové privatizace a později zakladatele akciové společnosti FSP Dušana Třísku [Klímová 2006].⁴⁴

Tato role východní Evropy jako laboratoře pro západní ekonomii ovšem není nová. Jak ukazují v pozoruhodné studii *Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism* Johanna Bockman a Gil Eyal [2002], země bývalého sovětského bloku včetně Československa představovaly ekonomickou laboratoř pro západní, především americké ekonomy již od 60. let 20. století. Bockman a Eyal se snaží vysvětlit, jak je možné, že byl neoliberalismus ve střední a východní Evropě po roce 1989 tak relativně samozřejmě a snadno přijat. Odmítají přistoupit na zdůvodnění, že to je prostě nejpravdivější ekonomická teorie. Ukazují, že neoliberalismus do těchto zemí nepřišel po roce 1989 jednoduše „zvenku“, ale od 50. let 20. století fungovaly kontakty mezi domácími a západními ekonomy (prostřednictvím osobních setkání, odborné literatury). Pro západní ekonomy představovaly tyto země „socialistickou laboratoř“, ve které chtěli ověřovat své teorie týkající se tržní ekonomie. Jednou ze dvou skupin zainteresovaných západních ekonomů byli přitom tehdy menšinová američtí libertariáni, kteří se na socialistickém experimentu snažili ukázat zvrácené efekty pokřiveného tržního prostředí a bojovat tak proti domácímu keynesianismu.

⁴⁴ Společnost FSP a.s., kde drží D. Tříška 40 % akcií, se na internetových stránkách prezentuje takto: „Předmětem našeho zájmu byly a stále jsou projekty nových společensko-ekonomických systémů. Tyto systémy jsme pomáhali nejen zakládat, ale vesměs jsme se rovněž podíleli na jejich následné informačně technologické podpoře, včetně údržby a průběžných optimalizací“ (<<http://www.cdf.cz/onas.aspx>>).

Podstatné je podle Bockman a Eyala to, že přitom až na několik výjimek přistupovali k datům, které z východní Evropy přicházely, jako k surovým „zprávám o skutečnosti“, které nemají žádné teoretické zázemí. Získávali je ovšem od ekonomů z východu obeznámených se západní literaturou, kteří navíc vedli své vlastní domácí bitvy a v 60. letech využívali západních konexí jako opory pro svou kritiku nedostatečných ekonomických reforem ve svých zemích a přimykaly se k interpretacím prostřednictvím západní monetaristické literatury [ibid.: 323–336]. O žádná surová data tedy nešlo.

Řada z těchto východních ekonomů⁴⁵ byli pak ti, kdo po roce 1989 začali koncipovat a realizovat ekonomické reformy. Ty pak měly znovu sehrát roli ekonomického experimentu, v jehož rámci vytvořená data měla potvrdit monetaristickou ekonomickou teorii. Např. ohledně myšlenky kuponové privatizace cituje později *iDNES.cz* Dušana Třísku v tom smyslu, že „takovou myšlenku poprvé zformulovali dva polští ekonomové, podle jiných to byla metoda Jana Švejnara, která použila základy amerických vědců, a podle dalších šlo o obdobu privatizace firmy British Gas provedený vládou Margaret Thatcherové“ [Klímová 2006]. Spíše než ekonomické modely testované na nezávislé a vlastní dynamikou se vyvíjející skutečnosti zde tedy vidíme koevoluci ekonomiky/společnosti a ekonomické teorie a současnou postupnou stabilizaci jejich dominantní verze.

Jak jsem zdůraznila výše, v ekonomické transformaci nejde jen o změnu ekonomických institucí a vztahů, ale také o proměnu formy vládnutí nad populací a individuálních a kolektivních identit do podoby, která této formě vládnutí bude odpovídat. Tuto propojenost změny veřejných politik, institucí a identit přesně zachycuje vyjádření Josefa Zieleniece, prvního ředitele CERGE-EI, jednoho z architektů ekonomické reformy v 90. letech a dnes vyučujícího na New York University in Prague, když odpovídá na otázku po plánovaném zavádění školného od roku 2013:

E15: V době, kdy se očekává zdražení všech životních nákladů a navíc hrozí další ekonomická krize, není možnost zavedení školného zrovna přitažlivá.

Zieleniec: Myslím, že to tak úplně není. Rozhodování o zaplacení školného je odpovědnější než rozhodování o tom, že půjdu někam studovat. Musím přemýšlet, jestli mi zvolené povolání umožní předešlá studia zaplatit. Musím si udělat životní byznys plán. A to je také způsob, jakým se přelévá zájem studentů k oborům, které potřebuje ekonomika a společnost. Při vší úctě k etnografii nebo k antropologii jsou to obory, kde je limitovaný trh. Školné

⁴⁵ Z osob, které mezi lety 1964 a 1990 po určitou dobu pracovaly v Ekonomickém ústavu Československé akademie věd, jmenujme: Václav Klaus, Tomáš Ježek, Dušan Tříška, Karel Dyba, Josef Zieleniec.

vede k odpovědnějšímu rozhodování a přesouvání zdrojů – jak studentů, tak společnosti tam, kde je to třeba. To jsou standardní mechanismy. Pouze jim musíme dát průchod.

([Jan Švejnar, Josef Zieleniec: Nemusíme objevovat Ameriku, stačí ji využít 2011]; důraz TS)

Zavádění školného na veřejných vysokých školách se tu neprezentuje jako fiskální nutnost z hlediska veřejných rozpočtů, ale primárně v termínech morální ekonomie jako opatření vedoucí k odpovědnějším volbám v rámci života řízeného jasně formulovaným „byznys plánem“. Zavádění školného je podle Zieleniece opatřením, které nás navrácí k přirozenému stavu věcí, protože „dává průchod“ standardním tržním mechanismům a zároveň je příležitostí pro to stát se racionálnějším *homo economicus*.

Vytváření subjektivit „ekonomických lidí“ není jednorázový úkon, ale průběžný a opakující se proces. Jednou z podob takového působení na spotřebitelско-občanskou mentalitu směrem k posilování *homo economicus* a specifickým příkladem sociálního života ekonomické teorie je výuka finanční gramotnosti, která je v současnosti nepovinnou součástí rámcového vzdělávacího programu základního a středoškolského vzdělávání. „Systém budování finanční gramotnosti na základních a středních školách“ [Ministerstvo... 2007] vychází podle oficiálního zdůvodnění z iniciativy Vlády ČR v reakci na zjištění o nízké finanční gramotnosti a dramaticky se zvyšujícím zadlužování českých domácností. Tyto jistě znepokojivé jevy interpretuje reakce v podobě budování systému finančního vzdělávání jako otázku *individuálního* selhání a nedostatku informací a schopností a jako takové se je snaží řešit (a nikoli např. regulací podnikání s finančními produkty). Zadlužení a předlužení je výsledkem toho, že obyvatelé-spotřebitelé nejsou dostatečně „ekonomickými lidmi“.

Program vytváření *homo economicus* je přitom jedním ze silných motivů moderního myšlení a „projektování“ společnosti, který se v rámci sociálních věd netýká zdaleka jen monetaristické ekonomie pracující v paradigmatu racionální volby. Například ve 20. letech minulého století se ve slavném Eseji o daru vyjadřuje sociolog a antropolog Marcel Mauss, hlásící se k socialismu, v tom smyslu, že

[t]eprve naše západní společnosti, v době zcela nedávné, udělaly z člověka „ekonomického živočicha“. Ne všichni jsme však zatím bytostmi takového druhu. V našich masách i elitách je čiré a iracionální plýtvání běžnou praxí; je také doposud příznačné pro některé šosáky z řad naší šlechty. *Homo oeconomicus* není za námi, je před námi jako člověk morálky a povinnosti, jako člověk vědy a rozumu. Člověk byl velmi dlouhou dobu něčím jiným a není tomu tak dávno, co se stal strojem vybaveným počítadlem.

[Mauss 1999 (1923–1924): 148]

Na rozdíl od rétoriky ekonomického paradigmatu racionální volby připouští Mauss nepokrytě, že *homo economicus* není otázkou objevení „pravé“ podstaty člověka, ale jeho „dělání“ a předělání. Tato vize individuálně zodpovědného člověka „vědy a rozumu“ korespondovala velmi dobře s modernistickými nadějami vědecky řízené společnosti, která vytváří předvídatelné a kontrolovatelné podmínky pro individuální rozhodování. Ačkoli sociologické analýzy současné „společnosti rizika“ [např. Beck 2004; Latour 1993, 1999], ve které hrají zásadní roli nejistota, externality a nezamýšlené důsledky jednání, podrobují realizovatelnost a kolektivní udržitelnost takového programu principiální kritice, tvoří tento program i dnes podloží řady politik.

Podívejme se nyní blíže na příručku *Finanční gramotnost: obsah a příklady z praxe škol* [Klínský, Chromá, Tesařová, Janák 2008], vydanou v rámci rezortního projektu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a dostupnou z metodického portálu Rámcových vzdělávacích programů. Všichni její čtyři spoluautoři drží titul „inženýr“ a minimálně tři z nich působí nebo působili i na akademické půdě.⁴⁶ Vysvětlujíc principy hospodaření, nepodává příručka (a ani podávat nemůže) jakési čistě technicko-ekonomické informace, ale na prvním místě zprostředkovává určitou morální ekonomii osob a kolektivit činících životní rozhodnutí. Za pozornost stojí již samotná struktura publikace, která začíná kapitolou „hospodaření domácnosti“ a podkapitolou „osobní rozpočet“. Začínáme tedy u ekonomiky (a ekonomie) jedince, který teprve posléze vstupuje do sociálních vztahů. Hned zkraje textu vystupuje patnáctiletý Jirka [ibid.: 6], který dostává týdenní kapesné od rodičů a jednou měsíčně dvě stě korun od babičky. Jeho finanční rozvaha příjmů a výdajů je rozebrána na základě těchto východisek.

Každý člověk má určité potřeby (potřebu jíst, pít, obléci se, sledovat film atd.), tedy pocit nedostatku, který chce odstranit. Potřeby jsou velmi rozmanité, neboť: každý člověk může mít jiné potřeby, potřeby člověka se vyvíjejí a rostou.

[ibid.: 6]

Pro množství nebo druh výrobků a služeb, které lidé chtějí, neexistuje hranice – říkáme, že potřeby jsou neomezené.

[ibid.: 7]

⁴⁶ V publikaci není žádná bližší informace o autorech, např. o jejich zaměstnání, kromě toho, že jsou jejich jména uvedena s tituly. Na internetu lze dohledat mj. následující: ing. Pavel Klínský, bývalý externí spolupracovník Katedry didaktiky ekonomických předmětů, Fakulta finančního účetnictví VŠE (<<http://isis.vse.cz/lide/clovek.pl?id=90620>>); ing. Danuše Chromá, externí spolupracovnice Katedry účetnictví a financí, Ekonomická fakulta, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích (<<http://kuf.ef.jcu.cz/clenove-en/ing.-danuse-chroma>>); ing. Svatava Tesařová, CSc., Ústav ekonomie, Vysoká škola Karla Engliše, a.s. (<<http://www.vske.cz/cnt/ustavy>>).

Na počátku výkladu a zároveň na jeho konci (jakožto cíl vzdělávacího procesu) je kalkulující jednotlivce, *homo economicus*, který si zároveň už na úrovni jednotlivce osvojuje princip růstu jako východisko pro hodnocení vlastní situace. Modelová rodina pak vypadá takto: „otec je zaměstnán a zároveň drobně podniká a matka je na rodičovské dovolené s dvouletou Nikolou. Kromě ní mají patnáctiletého Jirku. V domácnosti s nimi žije ještě babička“ [ibid.: 8]. Příjmy z „produktivní“ práce má jen muž/otec (ze zaměstnání a podnikání), jen on je také penzijně připojištěn; matka se věnuje práci „reproduktivní“ a stejně jako babička pobírá sociální příspěvky (matka rodičovskou, babička starobní důchod). O tom, kdo bude na rodičovské dovolené, se žádná ekonomická ani jiná rozvaha neformuluje; toto rozhodnutí zůstává implicitní a mimo rámec textu. Modelový příklad tak reprodukuje genderované ekonomické a sociální pořádky, ve kterých muž přirozeně vystupuje jako živitel rodiny.

Genderově progresivnější modelový příklad se objevuje v kapitole Finanční plánování. Sestavení finančního plánu je zde ukazováno na příkladu „Jany, které je 29 let a pracuje jako bankovní poradkyně. Kromě toho vede dvěma zákazníků daňovou evidenci“ [ibid.: 77]. Janina situace je popsána takto:

Jana bydlí v pronajatém bytě, část prostředků nechává na každodenní potřebu na bankovním účtu, je penzijně připojištěna a část prostředků jednorázově vložila do podílových listů. Auto má pořízeno formou finančního leasingu a jako rezervu používá kreditní kartu, kde je momentálně celý zůstatek splacen. (...) Jana jako správná pracovnice banky by po prodeji veškerého majetku nezůstala zadlužena.

[ibid.: 78]

Z textu se také dozvídáme, že Jana plánuje za dva roky dostudovat vysokou školu, a ve svém finančním plánu tedy počítá s úhradou školného ve výši 60 tisíc za rok. Tento modelový příklad staví za vzor mladou bezdětnou ženu se samostatným osobním rozpočtem, která si vytváří svůj finanční plán na dalších 5–10 let bez úvahy o možném rodinném a partnerském vztahu, stejně jako bez úvahy o situaci své původní rodiny (a např. podpoře stárnoucích rodičů). Kazuistika zároveň normalizuje penzijní připojištění a platbu školného – v roce 2008 jako by předjímal situaci, kterou budou veřejné politiky po privatizaci části veřejných služeb od roku 2012 stále častěji všeobecně vynucovat. Označením Jany jako „správné pracovnice banky“ nám zároveň kazuistika asociuje banku s odpovědnou a rozumnou finanční praxí. Ve vztahu k zadlužení pak tento modelový případ (jakož i další pasáže publikace, z nichž některé by šly snadno číst jako reklama na generické formy finančních produktů – např. kreditní karty) nezaujímá odmítavé stanovisko,

ale naopak propaguje splatitelné formy dluhu jako výhodnou a odpovědnou finanční strategii. Nediskutuje přitom vůbec otázku půjček od nebankovních institucí a jejich nástrah spojených s nedostatečnou regulací.⁴⁷

Tento rozbor několika momentů příručky nepředstavuje pochopitelně její vyčerpávající analýzu. Dobře nicméně ukazuje hlavní linii výkladu. 1. Zcela pomíjí otázky politické ekonomie, tedy diskuzi o ekonomickém systému, v interakci s nímž se odvíjí jednání modelových ekonomických aktérů. Příručka naopak vychází z jeho racionální a morální svrchovanosti. 2. Základní ekonomickou jednotku a východisko rozboru představuje jedinec (který se pak případně může nacházet v sociálních vztazích s dalšími osobami typu rodinných příslušníků). 3. Tento jedinec má schopnost, možnost a morální povinnost zodpovědně zvážit vlastní finanční situaci a řešit ji. Tyto předpoklady a argumenty pozoruhodně dobře odpovídají disciplinární konvergenci, ke které podle Callona směřuje soudobá ekonomie a kterou podle něj charakterizují tři základní rysy: transformace věcí do zboží, které lze oddělit od osob a míst jejich vzniku a jako s takovými s nimi nakládat v rámci obchodních transakcí; vytváření individualizovaných osob, které jsou východiskem kalkulace a definice zájmů; odhlížení od nerovností v kalkulující kapacitě různých aktérů a eventuálně aktivní přispívání k růstu těchto nerovností [Callon 2007: 343–345]. S touto konvergencí nezahýbala podstatně ani série finančních a ekonomických krizí trvajících ve Spojených státech a západní Evropě od roku 2008.⁴⁸

Vzdělávací příručka v každém případě prezentuje daleko více než jen ekonomické informace – snaží se žákům a žákyním vštípit určitý model subjektivity, určitou morální ekonomii osoby, která je vlastní převládajícímu ekonomickému paradigmatu. Netvrdím samozřejmě, že tato snaha je automaticky úspěšná a absolventi základních a středních škol vycházejí zformátováni do podoby předpokládané příručkou. Myšlenky, postoje ani modely nešíří lineárně, ale s tím, jak jsou přijímány, jsou i částečně přetvářeny, mohou být ignorovány nebo mohou být cíleným předmětem odporu. Zároveň je zřejmé

⁴⁷ „Predátorskému úvěrování“ nebankovních institucí se dlouhodobě věnuje společnost Člověk v tísni, které se systematickým tlakem na tyto instituce podařilo zprůhlednit a zlepšit podmínky půjček (viz např. <<http://www.clovekvtsni.cz/index2.php?id=113&idArt=1890>>; <<http://www.clovekvtsni.cz/index2.php?parent=&sid=&id=253&idArt=1386>>).

⁴⁸ Americký ekonom a historik ekonomického myšlení Philip Mirowski [2012] vysvětluje tuto „imunitu“ ekonomické profese ve vztahu ke krizi především dvěma faktory: 1. Ekonomové na akademické půdě byli a jsou silně propojeni s korporátními zájmy (v roli asistentů, expertů či poradců korporací). 2. Celkovou komercializací amerických univerzit, která vedla k výraznému posílení (mainstreamové) ekonomie na univerzitní půdě, jež se tak stala její baštou. Ekonomové podle Mirowského „teoretizovali a propagovali přínosy komercializace vědění; a univerzity na oplátku nabírali více ekonomů, s platy podstatně vyššími než v jiných oborech, pro jejich expertizu v hlášení této komercializace a zároveň jejím uskutečňování mimo standardní katedrové rozčlenění organizace“ [Mirowski 2012].

i to, že ve společnosti a veřejném prostoru koexistují nejrůznější verze morální ekonomie formující naše subjektivity a ekonomická teorie na ně nemá monopol. Dokonce podnikatelský hrdina dnešní doby a vyznavač zen buddhismu Steve Jobs formuloval v některých ohledech až protikladnou lekci, když hlásal, že se máme věnovat tomu, co nás baví, nikoli sledovat rozpoznatelnou účelnost věcí, a dát v zásadních životních rozhodnutích na vlastní intuici a cit.⁴⁹ Mezemi performativního působení myšlenkových koncepcí se budu obecněji zabývat v následujícím, a závěrečném, oddíle kapitoly.

Je nicméně zjevné, že *homo economicus* kódovaný převládající ekonomickou teorií je prosazovaný s daleko větší silou a závazností než ostatní verze individuálních a kolektivních subjektivit. Kromě toho, že se stává (byť zatím nepovinnou) součástí systematického vzdělávacího diskurzu, představuje i modelový subjekt neoliberálních veřejných a sociálních politik, které tvoří zákonné, institucionální a materiální prostředí, ve němž se jako aktéři pohybujeme a které nemáme jako jednotlivci velkou možnost přetvářet. Zavedení školního nebo privatizace důchodového systému na nás do velké míry vynucují, abychom se stali „ekonomickými lidmi“ a své byznys-životy plánovali. Alternativní mentality jsou naopak vytlačovány na okraj společnosti a našich životů a realizovány jen se zvláštním úsilím. A právě proto, že ekonomie takto efektivně spoluvytváří skutečnosti společného světa, nelze ji jednoduše a bez následků ignorovat.

Ze stejného důvodu nestačí analyzovat východiska mainstreamové ekonomické teorie jako nemístnou víru, tak jak to ve svých textech činí kupříkladu Tomáš Sedláček [např. Sedláček, Orrell 2012]. Sedláček [2012] píše, že „ekonom si může stokrát modelovat racionální chování člověka nebo jeho sobeckost, ale pak večer nesmí přijít do hospody a mlátit pěstí do stolu a tvrdit nebo věřit, že člověk skutečně racionální sobec je. Jedná se přece jen o předpoklad, něco, co může být v modelovém ekonomickém uvažování užitečné, ale nesmí se z toho vyvozovat filozofické či teologické závěry“. Ekonomie ale je, stejně jako každá jiná věda, vždy i „filozofií“, politicko-ontologickým projektem, který spolu s konkrétními instrumentálními poznatky vytváří i „vedlejší“ skutečnosti. A to nejen tím, co ekonom říká nebo neříká večer v hospodě, ale především tím, co říká v médiích, v poradních orgánech vlády či v zaměstnání, což jsou všechno diskurzy, které se překládají do konkrétních ekonomicko-politických opatření, vytvářejí infrastrukturu našeho jednání a postupně proměňují mentality. Když tedy Sedláček [2012] argumentuje, že

⁴⁹ Viz Jobsův slavný projev Stanford Commencement Speech 2005 (<<http://www.youtube.com/watch?v=D1R-jKKp3NA>>; do češtiny přeložen zde <<http://aktualne.centrum.cz/zahranici/amerika/clanek.php?l?id=725302>>).

„věta ‚jedinec vždy maximalizuje svůj užitek‘ je tautologií, tedy bezobsažným sdělením“, přehlíží performativní „poselství“ této maximy například v tom ohledu, že subjektem a mírou užitku je vždy jednotlivec – jedinec, který si má být sebejistý svými zájmy.

Je zřejmé, že zásadní otázky ve vztahu k ekonomii jako akademické a aplikované disciplíně nestojí pouze tak, zda vychází ze správných východisek a nezkrsluje skutečnosti, které reprezentuje. Ekonomie nemá ve vztahu ke svým modelům a realitám ekonomického života jednoduše reprezentativní vztah. Disciplína a předmět jejích výpovědí se vyvíjejí ve vzájemném propojení. Jde o vztah performativní a politicko-ontologický. Zároveň jsme viděli, že se ekonomie netýká zdaleka jen ekonomiky v úzkém pojetí jako omezeného společenského subsystému, ale celé společnosti a prochází rozličnými sociálními vztahy a subjektivitami. Proto je relevantní ptát se, jakou společnost chceme, aby ekonomie pomáhala vytvářet, a jaký jí k tomu chceme dát prostor? Nejsou to otázky primárně odborné, ale politické a jako takové patří do veřejného prostoru.

3.3. Možnosti a meze působení

Performativní působení sociálních věd ve společnosti a na společnost je složitý a nejednoznačný proces. Ve hře je řada faktorů. Jeho možnosti a meze se odvíjejí od konkrétního místa, kontextu a historie. Nepředurčují ho žádné pevné zákonitosti. Lze ale formulovat několik důležitých aspektů, které při úvahách o performativitě a jejím studiu vystupují do popředí a prostupují různými, oborově i jinak kontextuálně odlišnými případy. Těchto několik, konkrétně šest, aspektů zde diskutuji jako zakončení této kapitoly, abych se následně věnovala závěru, který se bude vztahovat současně k oběma částem studie.

Za prvé, sociální vědy nepůsobí nutně ve směru proměny, ale často naopak ve prospěch *statu quo*. Posilují převládající skutečnosti a tendence. Např. výzkumy veřejného mínění působí často jako mašinerie na reprodukci stávajících skutečností, pořádků a představivosti, protože – z metodologicky pochopitelného důvodu srovnatelnosti výsledků v čase – zurčují skutečnost stále tímtež způsobem. Podobně mohou působit i mezinárodní komparativní výzkumy, které z ontologického hlediska nejen popisují, ale také stabilizují konkrétní fenomény napříč různými zeměmi a regiony. Působení, které stabilizuje existující skutečnosti, není sice příliš viditelné, to ale neznamená, že by nebylo důležité. Skutečnost netrvá a nereprodukuje se setrvačností či vlastní energií, ale musí být aktivně udržována opakovanou činností. Již Butler

[1990: 185–190] kladla, v kontextu studií genderu, důraz na opakování jako nástroje stabilizace a v konečném důsledku naturalizace identit. Takto zpevněné skutečnosti pak hrají roli nezávislé, zkoumané „vnější“ reality, o které sociální vědy vypovídají. Z hlediska epistemologického přístupu k sociálním vědám se tak ptáme: Jak přesně či dobře sociální vědy skutečnost reprezentují? Z ontologického hlediska ale nesmíme zapomínat na to, že tyto výpovědi popisované jevy, stejně jako implicitní předpoklady svého zkoumání, zároveň dále posilují v jejich existenci. A na místě je pak i normativní otázka po tom, zda reprodukci těchto skutečností považujeme za žádoucí.

Za druhé, sociální vědy jsou pochopitelně jen jedny z mnoha aktérů a sil, které ve společnosti a při jejím utváření působí. Nárok na výpověď o společnosti, její pochopení a vysvětlení si nečiní pouze sociální vědci, ale také další, organizovaní i neformální sociální aktéři (např. umělci, církve a také třeba přírodovědci, kteří svým přístupem často stojí v protikladu k oborům sociálněvědním). Ostatně, jak argumentovali již od 50. let minulého století etnometodologové, všichni jsme (etno)sociology, (etno)ekonomy či (etno)politology v tom smyslu, že naše jednání a naše výpovědi nesou vždy určitou aspiraci na zobecnění a vycházejí z určité „etnoteorie“ společnosti či ekonomiky. Tyto „etnoteorie“ se mohou inspirovat sociálními vědami, ale také se od nich mohou odchylovat, dostávat se s nimi do napětí či konfliktu a omezovat jejich působení.

Za třetí zároveň platí, že jsou to velmi často sociální vědci, kdo v roli expertů, poradců či komentátorů tvaruje postoje ostatních. V současnosti jsou to především akademičtí a mimoakademičtí ekonomové – Callon [2007] mluví o „contained economists“ a „economists in the wild“ –, kteří téměř všudypřítomně a neustále radí a komentují, hodnotí a vytvářejí očekávání, před která jsou ostatní stavěni jako před téměř nezpochybnitelná fakta. Jak ale ukazuje řada studií z oblasti sociologie přírodních věd a technologií a jak jsme viděli i v případě romské expertizy v předchozí kapitole, pohyb faktů a technologií do rukou druhých znamená vždy i jejich proměnu. Žádný transport není nikdy možný bez transformace, jak píše Latour [1996: 119]. V Derridově verzi: rozšíření (diseminace) je vždy také „roztrácením“ smyslu [Derrida 1993: 303]. Ruce druhých zvyšují na jednu stranu dosah ontologického působení (jako v případě, když jsou tiskové zpráv CVVM využívány v médiích a pro další účely mimo akademický prostor), ale na druhou stranu také zvětšují prostor pro roztrácení skutečnosti (když jsou sociálněvědní výsledky, vědění či metody začleňovány do cizích plánů a projektů). I tento paradox tvoří mez performativního působení.

Za čtvrté, zkoumání vycházející teoreticky a metodologicky ze studia (přírodo)vědy a technologií klade oprávněně velký důraz na to, jak se na pů-

sobení sociálních věd a formování skutečnosti podílejí technologie, architektury, inskripce typu legislativních norem a nejrůznější další ne-lidští aktéři. Ti mohou jednak stabilizovat určité procesy a formy působení (např. skripty softwarů pro kvantitativní i kvalitativní analýzu dat, které rutinizují řadu postupů) a jednak do nich vnášejí vlastní dynamiku, protože nikdy nejsou pouhými prostředky k realizaci lidských úmyslů a voleb. Například finanční trhy, které dnes zásadním způsobem ovlivňují osudy celých států, nelze chápat a vysvětlit jednoduše jako výsledky jednání individuálních a kolektivních *lidských* aktérů. Klíčovou roli hrají počítačové systémy. Ty sice operují podle vepsaného skriptu, rovnice či modelu, ale zároveň konají v takových objemech a tak rychlém tempu (měřeném na mikrosekundy), že je nelze považovat jen za svižnější a výkonnější lidské aktéry.⁵⁰ Podle MacKenzieho [2011] je charakterizuje vysoký stupeň complexity, která může ústit v jevy typu náhlého dramatického propadu akciového trhu v květnu 2010, jenž vznikl čistě z vnitřní dynamiky, nikoli v reakci na „vnější“ příčinu. Technologie tedy na jednu stranu umožňují působení s větším dosahem, efektivitou a stabilitou, a zároveň mohou mít v některých případech náhlé a nekontrolované důsledky.

Za páté, působení různých sociálních věd a různých proudů v jejich rámci se může sčítat nebo na sebe naopak narážet a tím se vzájemně rozrušovat. Vliv a sílu ekonomie můžeme částečně vysvětlit právě jako důsledek její relativně silné oborové sevřenosti nebo, Callonovými slovy, disciplinární konvergence [Callon 2007]. A jak bylo zřejmé z aspirací vyjádřených např. i v dopise ekonomů Fakulty sociálních věd UK, který jsem citovala v úvodu této studie (viz s. 13), ekonomie se do této konvergence snaží vtáhnout i další sociální vědy [Mejstřík, Gregor 2008]. Pokud budeme do důsledku sledovat ontologický přístup, platí při tom, že menší pluralita uvnitř sociálních věd přispívá k uzavírání alternativ ve společnosti, k homologizaci identit a sociálních vztahů. A tato homologizace může pak zpětně stvrzovat „pravdu“ a posilovat efektivitu dominantního popisu, modelu či vysvětlení.

Za šesté je tu ale i zvláštní efekt kontra-performativity, při kterém se praktické využití určitého modelu či přístupu sociálních věd převrací do rozkolísání toho, co chtěl takový model popisovat. MacKenzie [2007] si tohoto jevu všímá v případě vývoje na akciovém trhu s opcemi a nabízí ho jako možné vysvětlení náhlého propadu newyorské burzy v roce 1987. Mechanismus kontra-performativity přesně nevysvětluje. Ukazuje nicméně, že se kontra-performativita objevila po předchozí několikaleté fázi „barnesiánské

50 Obchody realizované na burze lidmi (prostřednictvím počítačů) představují dnes již méně než polovinu obchodů s akciami ve Spojených Státech, o více než polovině rozhodují už jen algoritmy [MacKenzie 2011].

performativity“, kdy naopak používání Blackova-Scholesova-Mertonova modelu obchodníky na trhu vedlo k tomu, že se chování trhu tomuto modelu přiblížilo [ibid.: 66–73]. Zmíněný model jako by byl vlastně obětí svého úspěchu v tom smyslu, že to bylo právě masivní rozšíření jeho užívání mezi tržní aktéry, které nakonec přivodilo propad a proměnu chování trhu. Ekologicky řečeno, pokud některá entita či strategie výrazně převládne, ztrácí se různorodost, která je zdrojem vyvažování systému.

Je-li působení sociálních věd ve společnosti komplexním a vždy kontextuálním procesem, můžeme ho – jako výzkumníci i jako praktičtí aktéři – stěží přesněji anticipovat. Spíše se můžeme zaměřit na jeho zpětné stopování, zachytávání signálu o něm z jednání druhých a jeho opakované „opravování“. V tomto kontextu se nyní v závěrečné kapitole obrátím k metafoře difrakce neboli ohybu, která výstižně zachycuje právě tento charakter, spojující otázku „impaktu“ a performativity.

Kapitola 4

Stopy a ohyby vědění

Na rozdíl od odrazu a zlomu, ohyb (difrakce) nevytváří „totéž“ přemístěné. Ohyb mapuje zasahování, nikoli replikaci, reflexi nebo reprodukci. Difrakční vzorec nemapuje to, kde se objevují rozdíly, ale spíše kde se objevují důsledky odlišnosti.⁵¹

(Donna Haraway [1992], *Promises of monsters*)

V první části této studie jsme sledovali obsesi kontrolou, kterou dnes ve vztahu k akademické půdě vykazují vědní a vysokoškolské politiky. Požadavek na kontrolu pramenů do jisté míry z pochopitelné a zdravé pochybnosti o principiální prospěšnosti moderní vědy pro společnost. Místo subtilního a mnohočetného rozvíjení odpovědnosti a důvěry mezi vědou a společností vyústila ale obsese kontrolou do procedury „měření impaktu“, která vychází z představy lineárního, v zásadě jednorázového a plně kontrolovatelného působení vědy na společnost ve formě několika definovaných produktů (především patentu, technologického vzoru, prototypu, metodiky, softwaru).

Takový přístup vykazuje několik zásadních nedostatků. Nejen že nezachycuje řadu forem působení prostřednictvím participativního výzkumu nebo výsledků vymykajících se definovaným kategoriím, ale vzhledem k provádění metodiky hodnocení a financování výzkumných institucí takové formy působení vlastně sankcionuje a omezuje. Ukázala jsem, že definice relevantních výsledků tak reprodukuje stávající politicko-ekonomické nerovnosti a epistémické asymetrie, protože rozeznává jen takové formy přínosu, které slouží již dnes ve společnosti privilegovaným aktérům (ústřední státní správa, soukromé subjekty schopné spolufinancovat aplikovaný výzkum). Logika auditu je navíc postavená na principiální nedůvěře společnosti ve vědu (a v reakci na to pak vědy ve společnost) a tuto nedůvěru v důsledku prohlubuje, nikoli kompenzuje.

V případě sociálních věd vedou takto nastavené podmínky k redukci praktické užitečnosti na instrumentální expertizu pro privilegované aktéry

51 Diffraction does not produce „the same“ displaced, as reflection and refraction do. Diffraction is a mapping of interference, not of replication, reflection, or reproduction. A diffraction pattern does not map where differences appear, but rather maps where the effects of difference appear.

či instituce, případně k „úniku“ výzkumníků a institucí do tzv. základního výzkumu – tedy k úzkému zaměření se na publikace v impaktovaných (či odborných recenzovaných) časopisech, eventuálně ve formě odborných (nejlépe cizojazyčných) knih. Obě „řešení“ dovolují sociálním vědcům vyhnout se víru otevřeného veřejného prostoru, ve kterém by autoři museli hodnotu své práce a význam textů opakovaně hájit a vyjednávat.

To však ještě neznamená, že sociální vědy (jakkoli „základní“) ve společnosti nejrůznějšími formami nepůsobí. Jak jsme viděli ve druhé části studie, sociálněvědní metody a výsledky zkoumání zurčítují dění a podílejí se na stabilizaci vybraných skutečností, zatímco jiné v jejich existenci oslabují, ať již cíleně, vědomě nebo implicitně a kolaterálně. Sociální vědy jsou součástí společenských procesů, nikoli jejich nevinným pozorovatelem. Na výběr zde nemáme jednoduše mezi nepraktičností a užitečností bádání. Sociální vědy vždy nějak (žádoucím či nežádoucím způsobem) na studovanou realitu působí. Mluvím proto o *ontologickém* (nikoli epistemologickém) modelu sociálních věd.

Řadu z těchto momentů zachycuje pojem reflexivity, tak jak je rozvíjen v různých tradicích sociálních věd.⁵² Giddensovská reflexivita odkazuje především k stále intenzivnějšímu prolínání mezi vědou a společností či expertními a laickými diskurzy [Giddens 1991]; beckovská reflexivita klade důraz na nezamýšlené důsledky lidského jednání, které podle Becka [2004] charakterizují dnešní společnosti rizika. Ve výzkumné praxi pak pojem reflexivity odkazuje nejčastěji k tomu, že jsou výzkumníci a výzkumnice součástí zkoumané skutečnosti a poznávacího procesu, nikoli epistemologicky vnějším prvkem, který pouze nezúčastněně zaznamenává a analyzuje. Např. v Gouldnerově formulaci „reflexivní sociologie“ jde o transformaci vztahu mezi profesní a osobní identitou a zrušení „metodologického dualismu“ mezi sociálním vědcem a těmi, které studuje [Gouldner 1970: 488–500].

Jak ovšem upozorňuje Gillian Rose, nejrůznější verze ontologické, epistemologické i metodologické reflexivity mají nakonec sklon tvrdit, že pokud dokážeme podmíněnost a vzájemnou propojenost sociálního a vědeckého pojmenovat, dokážeme je také kontrolovat [Rose 1997]. Tuto aspiraci najdeme například u Bourdieuho reflexivity v podobě „zúčastněné objektivace“, která se zabývá „sociálními podmínkami možnosti – a proto účinky a omezeními – této zkušenosti („žité zkušenosti“ poznávacího – TS), a ještě přesněji, aktu samotné objektivace. Snaží se o objektivizování subjektivního vztahu k objektu, což zdaleka nevede k relativistickému a více či méně anti-vědeckému subjektivismu, ale je jednou z podmínek *skutečné vědecké objektivity*“

52 Pro přehled různých, někdy až protichůdných významů a užití pojmu reflexivita viz Lynch [2000].

([Bourdieu 2003: odst. 4]; zdůraznění TS). Rose [1997] analyzuje takové snažení jako pokusy o „transparentní reflexivitu“, které vždy nakonec selhávají. Faktory, které jsou ve výzkumném a analytickém procesu ve hře, nejde nikdy definitivně stanovit, rozehrávají se situačně a proměňují se i v průběhu zkoumání a psaní. Reflexivitu ukazuje Rose jako vždy nejistou trajektorii, spíše než jednoznačné a diskrétní objasnění pozice či perspektivy výzkumníka.

Jakkoli se různí autoři snaží pojem reflexivity předefinovat, vždy znovu má tendenci probudit se v něm k životu onen původní význam „odrazu“, který uchovává identitu, a řečeno s Haraway [1992], „totéž“ přemísťuje jinam a dovoluje tak předvídatelnost a kontrolovatelnost pohybu. Právě z těchto důvodů navrhovala Haraway metaforu reflexe opustit, a to ve prospěch ohybu (difrakce). Fyzikálně patří ohyb světla na šterbině do oblasti kvantových jevů a tvoří limit rozlišovací schopnosti optických přístrojů. Metafora ohybu vědění tak dobře zachycuje z principu omezenou možnost zprůhlednění poznávacích procesů a kontroly nad nimi. V této studii jsme viděli, že se akademické vědění takto ohýbá hned v několika momentech. Výzkumníci a výzkumnice jsou ovlivněni svou sociální a biografickou zkušeností i pozicí v rámci akademického pole; výsledky a texty mají svůj „sociální život“ v rukou druhých; samotné společenskovědní bádání spoluutváří předměty svého zájmu, stejně jako další, „vedlejší“ skutečnosti – a žádný z těchto procesů není plně kontrolovatelný. Úsilí o to dostat vědění v průběhu těchto procesů nebo zpětně pod kontrolu a učinit jej vykazatelným je vždy dílčím pokusem, nikoli definitivním happyendem, ve kterém by se vědění dostávalo zpět do rukou sociálně nesituovaných autorů-společenských vědců.

Neformuluji argument proti takovému úsilí. Právě naopak. Jestliže nemají autoři podobu a působení svých poznatků, myšlenek a formulací plně pod kontrolou, o to spíše musejí chodit po jejich stopách při jejich cestě napříč akademií a společnostmi – a sledovat, co se s nimi děje, jak působí a jaké sociální efekty vytvářejí, učit se z těchto zkušeností a případně do sociálního života svých myšlenek dílčím způsobem zasahovat.

Velmi podstatné jsou však nejen důsledky, které má tento argument pro autory, ale také pro společenské instituce, jež se provozováním, spravováním, podporou či hodnocením sociálních věd zabývají nebo které využívají jejich výsledky (akademické a vzdělávací instituce, profesní organizace, grantové agentury, tělesa vytvářející a realizující vědní politiku, stejně jako úředníci, média nebo nevládní organizace).

1. Pohled na sociální vědu jako na ontologickou praxi ruší zásadní rozdíl mezi základním a aplikovaným výzkumem z hlediska jejich „impaktu“, efektu či užitečnosti. Otázky po jejich působení – včetně nezamýšlených důsledků a kolaterálně vytvářených skutečností i případných škod pro společnost –

musíme pokládat celé škále sociálněvědního výzkumu. Tyto dopady nelze vzhledem k jejich mnohostrannosti a interaktivní povaze, jež omezují kontrolovatelnost takového působení, určit předem, a půjde proto daleko spíše o princip „zpětné“ než „předběžné“ opatrnosti. Stejně tak nelze dopady shrnovat do singulárního číselného vyjádření. Součástí odborného, vědně-politického i veřejného prostoru se musí stát schopnost vést o tomto působení zpětnou a iterativní diskuzi a vytvářet jeho co nejširěji respektované líčení a hodnocení. Nejde přitom jen o jednotlivé výzkumné projekty, ale také různé metodologie, tematická rámování a výzkumně-teoretické přístupy.

Příkladným počinem tohoto typu byla diskuze o romském výzkumu iniciovaná časopisem *Biograf*, kterou jsem citovala a rozebírala v kapitole 2.2. Sociální vědy a politika, byť zůstala relativně úzce omezená na akademickou komunitu. Ve veřejném prostoru byly v tom směru zajímavé například polemiky o zřízení a fungování Ústavu pro studium totalitních režimů a jeho vztahu k oboru soudobých dějin. Domnívám se, že by toto neměly být výjimečné transgrese odborné debaty do veřejného prostoru, ale podobné otázky bychom si měli pokládat i ve vztahu k jiným oborům zkoumání, včetně těch dobře zavedených. Aditya Chakraborty [2012a, 2012b] vzbudil například nedávno vzrušenou diskuzi svými články v *Guardianu* o roli ekonomie a dalších sociálních věd ve Velké Británii ve vztahu k současné finanční a ekonomické krizi, když je kritizoval za nedostatek pozornosti, kterou aktuálním tématům věnují. Tento přístup nepochybně je princip akademické svobody ve smyslu svobodného výběru výzkumného tématu a způsobu jeho řešení, ale vede k rozšiřování okruhu aktérů i ohledů, vůči kterým musíme být jako výzkumníci ze svých voleb a důsledků našeho bádání vykazatelní.

2. Performativita sociálních věd musí také měnit náš pohled na žádoucí podobu expertizy, která představuje zdroj pro kolektivní a individuální rozhodování. Model expertizy v moderní společnosti zakotvený v epistemologické pojetí (sociálních) věd, pracoval s představou ne-normativní odbornosti, která předchází hodnotovou diskuzi a politické rozhodování a v ideálním případě má tedy expertiza podobu shody odborníků. Jejich spor a nesouhlas je výjimečnou situací, kterou překonáme lepší komunikací, výměnou informací nebo dalším výzkumem. Jestliže jsou ale v každém vědění a každé expertize ukryty určité ontologické volby a linie budoucího vývoje, potom je klíčové, aby expertiza pracující ve veřejném zájmu fungovala pluralitně, co do obsahu i forem.

Prvním aspektem této plurality je podoba jednotlivých expertních zpráv či stanovisek odpovídajících na specifické zadání a způsob, jak se s nimi jako s expertizou zachází v rozhodovacím procesu. Každá expertiza by měla poukázat na své vlastní předpoklady a omezení, na nejistotu, které se v konkrétním

ním případě nelze vyhnout ani ji redukovat na statisticky vyjádřitelné riziko, a v ideálním případě nabídnout pluralitu perspektiv a scénářů.⁵³ Druhým aspektem je dlouhodobá pluralita témat, přístupů a perspektiv uvnitř oborů na akademické půdě. Vědní politikou formulovaná strategická podpora pro určité obory či výzkumná témata, ať už pod heslem priorit aplikovaného výzkumu nebo akademické excelence, má své opodstatnění, ovšem musí být chápána jako podstatná volba ovlivňující budoucí podobu světa, jejíž různorodé důsledky nelze plně předvídat. Proto musí být na jednu stranu projednávána a činěna na základě kvalitních podkladů a na druhou stranu průběžně zpětně hodnocena z hlediska akademických i společenských důsledků, včetně těch nezamýšlených.⁵⁴ Třetím klíčovým aspektem je pak pluralita vědění a poznatků v politicko-ekonomickém a veřejném prostoru. Jak jsem ukázala v první části studie, současná pravidla hodnocení vědy v podstatě vylučují jakoukoli podporu pro vědění, které by vznikalo ve spolupráci se společenskými aktéry (na jejich „zadání“ či pro jejich využití), již nedisponují politickým a ekonomickým kapitálem. V ontologické perspektivě je takové vychýlení ještě daleko zásadnější než v perspektivě pouze epistemologické. Netýká se totiž jen toho, že o existujících jevech a procesech víme vždy z určité, mocensky privilegované strany, ale stává se nástrojem aktivní re/produkce vybraných skutečností, technologií, uspořádání a mocenských hierarchií.

3. V akademických kruzích se dnes hodně mluví o principu „otevřeného přístupu“ (open access). Kritice je podrobováno v podstatě monopolní postavení několika málo etablovaných vydavatelů vědeckých časopisů, kteří místo toho, aby napomáhali šíření poznatků, tak jej omezují. Významně přitom na celém procesu vydělávají, protože rukopisy i recenzentskou práci většinou pořízují zadarmo od akademických pracovníků a časopisy naopak za vysoké ceny zpětně prodávají univerzitám a výzkumným institucím. Využívají přitom skutečnosti, že dnes časopisy představují nevyhnutelný prvek akademické práce [Harvie et al. 2011]. Kritika v akademických kruzích se stupňuje. Například petici „The Cost of Knowledge“ proti obchodním podmínkám a praktikám nakladatelství Elsevier, kterou v únoru 2012 iniciovala skupina prominentních matematiků, podepsalo během několika málo měsíců téměř 12 tisíc výzkumníků se závazkem, že nebudou v časopisech vydávaných El-

53 K otázce nejistoty expertizy především v kontextu rozhodování o environmentálních otázkách viz např. Wynne [1991], Stirling [2003], Ravetz [2004].

54 To dnes není běžnou praxí v žádné oblasti výzkumu. Jak např. ukázal Andrew Stirling při slyšení o energetické politice a výzkumu, ani ve Velké Británii dnes neexistují dostatečně přesná data o tom, jaké výzkumné a technologické trajektorie v oblasti energetické politiky jsou z veřejných zdrojů podporovány, a existující „uzamčení“ (lock-in) nejsou dobře zdůvodněna a obhajitelná z hlediska veřejného zájmu [House of Lords, Science and Technology Committee 2010: 283–288].

sevierem publikovat a/nebo pro ně psát recenze a dělat editorskou práci.⁵⁵ První viditelný výsledek tohoto bojkotu bylo stažení podpory ze strany Elsevieru pro navrhovaný zákon Research Work Act, který měl ve Spojených státech ukončit politiku největší americké grantové agentury pro lékařský výzkum National Institutes of Health, podle které musejí být všechny publikace vytvořené za podpory agentury zdarma veřejně dostupné do 12 měsíců po jejich publikaci. Poté, co Elsevier 27. února 2012 odvolal svoji podporu, byl návrh zákona stažen.

Ve světle argumentů podaných v této studii se domnívám, že se princip otevřeného přístupu musíme snažit rozšířit za hranice akademické komunity a zobecnit na všechny fáze výzkumu, minimálně v případě výzkumu podporovaného z veřejných zdrojů, a tedy realizovaném ve veřejném zájmu. Vedle dostupnosti publikací a možností využívat výsledky výzkumu je zde otázka příležitostí pro účast veřejnosti na definování výzkumných priorit, různých forem participativního výzkumu nebo kolektivního stopování, vyhodnocování a usměrňování dopadů zkoumání – v jeho průběhu i v následném životě jeho výsledků. Jestliže jde ve výzkumu nejen o poznání existujícího, ale také o ontologickou politiku možného, musíme se věnovat hledání způsobů, jak sociální vědy demokratizovat. Utváření vlastní minulosti, přítomnosti i budoucnosti prostřednictvím poznání a porozumění je společným experimentem sociálních věd a společnosti.

55 <<http://thecostofknowledge.com>> [25. 5. 2012].

Literatura

- AISA. 1992. *Výzkum politického klimatu v Československu. Listopad 1991*. Praha: AISA.
- Atkinson, Paul, David Silverman. 1998. „Kunderova Nesmrtelnost: Interview society a vynalézání Já.“ *Biograf*, 13: 1–25.
- Barry, Andrew. 2001. *Political Machines: Governing a Technological Society*. London, NY: The Athlone Press.
- Beck, Ulrich. 2004. *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Bessen, James, Michael J. Neuder. 2008. *Patent Failure. How Judges, Bureaucrats and Lawyers Put Innovators at Risk*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Biagioli, Mario. 2002. „From Book Censorship to Academic Peer Review.“ *Emergences: Journal for the Study of Media & Composite Cultures*, 12(1): 11–45.
- Biagioli, Mario. 2003. „Rights or Rewards? Changing Framework of Scientific Authorship.“ Str. 253–279 in M. Biagioli, P. Galison (eds). *Scientific Authorship: Credit and Intellectual Property in Science*. New York, London: Routledge.
- Biagioli, Mario, Galison Peter (eds). 2003. *Scientific Authorship: Credit and Intellectual Property in Science*. New York, London: Routledge.
- Blok, Anders. 2011. „Clash of the Eco-sciences: Carbon Marketization, Environmental NGOs and Performativity as Politics.“ *Economy and Society*, 40(3): 451–476.
- Bockman, Johanna, Gil Eyal. 2002. „Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism.“ *American Journal of Sociology*, 108(2): 310–52.
- Bourdieu, Pierre. 2003. „Zúčastněná objektivace: Huxleyeho přednáška.“ *Biograf*, 30: 29 odst. [online]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=3001> [15. 2. 2012]>.
- Bourgois, Philippe. 1995. *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. Cambridge university press.

- Boyle, James. 2008. *The Public Domain: Enclosing the Commons of the Mind*. New Haven & London: Yale University Press [online]. Dostupné z: <<http://www.thepublicdomain.org> [27. 11. 2011]>.
- Brint, Steven. 2007. „Guide for the Perplexed: On Michael Burawoy's ‚Public Sociology‘.“ Str. 237–263 in L.T. Nichols (ed). *Public Sociology: The Contemporary Debate*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Burawoy, Michael. 2005. For Public Sociology. *American sociological review*, 70: 4–28.
- Burawoy, Michael. 2007. „Third Wave Sociology and the End of Pure Science.“ Str. 317–336 in L.T. Nichols (ed). *Public sociology: The contemporary debate*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Bush, Vannevar. 1945. *Science: The Endless Frontier: A Report to the President by Vannevar Bush, Director of the Office of Scientific Research and Development*. Washington: United States Government Printing Office. [online]. Dostupné z: <<http://www.nsf.gov/od/lpa/nsf50/vbush1945.htm>[27. 11. 2011]>.
- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London: Routledge.
- Callon, Michel (ed). 1998a. *Laws of the Markets*. Oxford: Blackwell.
- Callon, Michel. 1998b. „Introduction: The Embeddedness of Economic Markets in Economics.“ Str. 1–57 in M. Callon (ed.): *Laws of the Markets*. Oxford: Blackwell.
- Callon, Michel. 2007. „What Does it Mean to Say That Economics is Performative?“ Str. 311–357 in in D. MacKenzie, F. Muniesa, L. Siu (eds.). 2007. *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Callon, Michel, Vololona Rabearisoa. 2008. „The Growing Engagement of Emergent Concerned Groups in Political and Economic Life Lessons from the French Association of Neuromuscular Disease Patients.“ *Science, Technology, & Human Values* 33(2): 230–261.
- Clawson, Dan et al. (eds). 2007. *Public Sociology: Fifteen Eminent Sociologists Debate Politics and the Profession in the Twenty-First Century*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Clifford, James. 1986. „Introduction: Partial Truths.“ Str. 1–26 in J. Clifford, G. E. Marcus (eds.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Clifford, James. 1988. *Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Harvard University Press.
- Coburn, Tom. 2011. *The National Science Foundation: Under the Microscope*. [online]. Dostupné z: <<http://coburn.senate.gov/public//index>.

cfm?a=Files.Serve&File_id=2dccf06d-65fe-4087-b58d-b43ff68987fa
[27. 11. 2011]>.

- Cochoy, Franck. 1998. „Another Discipline for the Market Economy: Marketing as a Performative Knowledge and Know-How for Capitalism.“ Str. 194–221 in M. Callon (ed.): *Laws of the markets*. Oxford: Blackwell.
- Collins, Harry M., Robert Evans. 2002. „The Third Wave of Science Studies: Studies of Expertise and Experience.“ *Social Studies of Science*, 32(2): 235–296.
- Corburn, Jason. 2003. „Bringing Local Knowledge into Environmental Decision Making Improving Urban Planning for Communities at Risk.“ *Journal of Planning Education and Research*, 22: 420–433.
- Corbyn, Z. 2009. „Paper Chase: A Threat to Scientific Communication.“ *The Times Higher Education*, 13. 8. [online]. Dostupné z: <<http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?sectioncode=26&storycode=407705> [27. 11. 2011]>.
- Crompton, Tom. 2010. *Common Cause: The Case for Working with our Cultural Values* [online]. WWF, Oxfam, Friends of the Earth, CPRE, Climate Outreach Information Network. Dostupné z: <http://assets.wwf.org.uk/downloads/common_cause_report.pdf [27. 11. 2011]>.
- Crossick, Geoffrey. 2009. „So Who Now Believes in the Transfer of Widgets?“ Paper presented at Knowledge Futures Conference, organised at Goldsmiths 16.–17. 10. 2009 [online]. Dostupné z: <http://www.lcace.org.uk/publications/2009/inside-out-festival-professor-geoffrey-crossick-transcript-knowledge-futures.html?no_cache=1&cid=347&did=311&sechash=7c22863d [27. 11. 2011]>.
- Curtis, Polly. 2010. „Britain ,More Thatcherite Now Than in the 80s‘ Says Survey.“ *Guardian*, 13. 12. [online]. Dostupné z: <<http://www.guardian.co.uk/education/2010/dec/13/social-survey-thatcherite-britain>[23. 12. 2011]>.
- CVVM. 2003. „Jak jsme tolerantní.“ *Tisková zpráva* 24. 3. [online]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100199s_ov30324.pdf [27. 11. 2011]>.
- CVVM. 2005. „Veřejnost o úspěšnosti ekonomické transformace.“ *Tisková zpráva* 22. 6. [online]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100497s_ev50622.pdf [27. 11. 2011]>.
- CVVM. 2007. „Jak jsou na tom Češi s tolerancí?“ *Tisková zpráva* 13. 4. [online]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100676s_ov70413.pdf [27. 11. 2011]>.

- CVVM. 2009. „Jak jsme na tom s tolerancí?“ *Tisková zpráva* 22. 4. [online]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100899s_ov90422.pdf> [27. 11. 2011].
- CVVM. 2011. „Vztah Čechů k národnostním skupinám žijícím v ČR – březen 2011.“ *Tisková zpráva* 15. 4. [online]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/101135s_ov110415.pdf> [27. 11. 2011].
- Čada, Karel, Kateřina Ptáčková, Tereza Stöckelová. 2009. *Věda a nevládní organizace: zkušenosti, možnosti, inspirace*. Praha: Zelený kruh. [online]. Dostupné z: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/veda-a-no.pdf>> [27. 11. 2011].
- Čunek, Jiří. 2008. Systémová pomoc sociálně vyloučeným občanům. Power-pointová prezentace na konferenci KDU–ČSL, Praha, leden 2008.
- Derrida, Jacques. 1993. „Signatura událost kontext.“ Str. 275–306 in J. Derrida: *Texty k dekonstrukci: práce z let 1967–72*. Bratislava: Archa.
- Donovan, Clair. 2008. „The Australian Research Quality Framework: A Live Experiment in Capturing the Social, Economic, Environmental, and Cultural Returns of Publicly Funded Research.“ Str. 47–60 in C. L. S. Coryn, M. Scriven (eds.): *Reforming the evaluation of research. New Directions for Evaluation*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Donovan, Clair. 2011. „Impact Is a Strong Weapon for Making an Evidence-Based Case for Enhanced Research Support But a State-of-the-Art Approach to Measurement is Needed.“ [online]. Dostupné z: <<http://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2011/08/22/impact-strong-weaponevidence-based-case-for-enhanced-research-support-but-a-state-of-the-art-approach-to-measurement-is-needed>> [27. 11. 2011].
- Durkheim, Emile. [1888] 1970. „Cours de science sociale.“ Str. 77–110 in E. Durkheim: *La science sociale et l'action*. Paris: Preses universitaires de France.
- Dvořáková, Vladimíra. 2011. „Věda, výzkum a boj proti korupci.“ *aktuálně.cz*, 18. 08. [online]. Dostupné z: <<http://blog.aktualne.centrum.cz/blog/vladimira-dvorakova.php?itemid=14006>> [27. 11. 2011].
- Epstein, Steven. 1996. *Impure Science: AIDS, Activism, and the Politics of Knowledge*. Berkley: University of California Press.
- Eurobarometer. 2005. *Attitudes of EU Citizens Towards Farm Animal Welfare*. Brussels: European Commission. [online]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_229_en.pdf> [27. 11. 2011].
- Eurobarometer. 2007. *Attitudes of EU Citizens Towards Animal Welfare*. Brussels: European Commission. [online]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/survey/sp_barometer_aw_en.pdf> [27. 11. 2011].

- European Commission. 2010. *Science and Technology: Report*. Special Eurobarometer 340 [online]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_340_en.pdf [27. 11. 2011]>.
- Eyal, Gil. 2000. „Anti-politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism.“ *Theory and Society*, 29: 49–92.
- Felt, Ulrike, Brian Wynne. 2006. *Taking European Knowledge Society Seriously*. Report of the Expert Group on Science and Governance to the Science, Economy and Society Directorate, Directorate-General for Research, European Commission [online]. [cit. 8. 8. 2011]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/european-knowledge-society_en.pdf [27. 11. 2011]>.
- Fischer, Petr. 2011. „Filozofie a politika: Nacházení času.“ www.ihned.cz, 29. 6. [online]. Dostupné z: <<http://dialog.ihned.cz/c1-52198940-filozofie-a-politika-nachazeni-casu> [27. 11. 2011]>.
- Foley, Beth, Harvey Goldstein. 2012. *Measuring Success: League Tables in the Public Sector*. London: The British Academy [online]. Dostupné z: <<http://www.britac.ac.uk/policy/Measuring-success.cfm> [cit. 18. 5. 2012]>.
- Fridman, Daniel. 2010. „A New Mentality for a New Economy: Performing the *Homo Economicus* in Argentina (1976–83).“ *Economy and Society*, 39(2): 271–302.
- Galison, Peter. 2003. „The Collective Author.“ Str. 325–355 in M. Biagioli, P. Galison (eds). *Scientific Authorship: Credit and Intellectual Property in Science*. New York, London: Routledge.
- Garforth, Lisa, Tereza Stöckelová. 2012. „Science Policy and STS from Other Epistemic Places.“ *Science, Technology & Human Values* 37(2): 226–240.
- George, Rob. 2012. „How Can We Demonstrate ‚Negative Impact‘, That Changes Are More Harmful Than the Status Quo?“ *LSE Impact of social sciences blog*, 22. 3. [online]. Dostupné z: <<http://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2012/05/22/demonstrate-negative-impact> [23. 5. 2012]>.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-identity: Self and Society in Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. 1994. „Living in a Post-Traditional Society.“ Str. 56–109 in U. Beck, A. Giddens, S. Lash. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity.
- Godin, Benoit. 2002. „Outlines for a History of Science Measurement.“ *Science, Technology and Human Values*, 27(1): 3–27.

- Gouldner, Alvin. 1970. *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Avon Books.
- Grundy, John, Miriam Smith. 2007. „Activist Knowledges in Queer Politics.“ *Economy and Society*, 36(2): 294–317.
- Guston, David H. 2000. „Retiring the Social Contract for Science.“ *Issues in Science and Technology*, 16(4). [online]. Dostupné z: <http://www.issues.org/16.4/p_guston.htm [27. 11. 2011]>.
- Haraway, Donna. 1988. „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective.“ *Feminist Studies*, 14: 575–599.
- Haraway, Donna. 1992. „The Promises of Monsters: A Regenerative Politics for Inappropriate/d Others.“ Str. 295–337 in L. Grossberg, C. Nelson, P. A. Treichler (eds.): *Cultural Studies*. New York: Routledge [online]. Dostupné z: <<http://www.egs.edu/faculty/donna-haraway/articles/donna-haraway-the-promises-of-monsters-a-regenerative-politics-for-inappropriated-others> [15. 2. 2012]>.
- Haraway, Donna. 2007. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Harvie, David, Geoff Lightfoot, Simon Lilley and Kenneth Weir. 2011. „What Are We to Do with Feral Publishers?“ University of Leicester: Centre for Philosophy and Political Economy [online]. Dostupné z: <<https://lra.le.ac.uk/handle/2381/9689> [27. 11. 2011]>.
- HEFCE. 2009. *Research Excellence Framework: Second Consultation on the Assessment and Funding of Research*. [online]. Dostupné z: <http://www.hefce.ac.uk/pubs/hefce/2009/09_38/09_38.pdf [27. 11. 2011]>.
- HEFCE. 2011. *Decisions on Assessing Research Impact*. [online]. Dostupné z: <http://www.hefce.ac.uk/research/ref/pubs/2011/01_11/01_11.pdf [27. 11. 2011]>.
- Hirt, Tomáš. 2008. „Výhledy a útrapy aplikované antropologie v ČR: Příspěvek k debatě o výzkumu jedné sporné problematiky.“ *Biograf*, 46, 23 para. [online]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=4603> [27. 11. 2011]>.
- Hirt, Tomáš, Marek Jakoubek. 2007. „Když si moralisté nevidí do huby.“ *Lidové noviny*, 26. 6.
- House of Lords, Science and Technology Committee. 2010. „Setting Priorities for Publicly Funded Research. Volume II: Evidence.“ London: Authority of the House of Lords.
- Chakraborty, Aditya. 2012a. „Economics Has Failed Us: But Where Are the Fresh Voices?“ *Guardian*, 16. 4. [online]. Dostupné z: <<http://www>.

guardian.co.uk/commentisfree/2012/apr/16/economics-has-failed-us-alternative-voices [17. 4. 2012]>.

Chakraborty, Aditya. 2012b. „Angry Academics Can't Answer My Criticism that There's Too Little Analysis of Our Current Crisis.“ *Guardian*, 7. 5. [online]. Dostupné z: <<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2012/may/07/academics-cant-answer-criticism-analysis> [7. 5. 2012]>.

Chrystal Alec K., Paul D. Mizen. 2001. „Goodhart's Law: Its Origins, Meaning and Implications for Monetary Policy. Prepared for the Festschrift in honour of Charles Goodhart held on 15–16 November 2001 at the Bank of England.“ [online]. Dostupné z: <http://cyberlibris.typepad.com/blog/files/Goodharts_Law.pdf [27. 11. 2011]>.

Jakoubek, Marek. 2008. „Nezbývá než zopakovat Lípu.“ *Biograf*, 47, 16 para. [online]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=4705> [27. 11. 2011]>.

Jakoubek, Marek, Lenka Budilová. 2008. „Mandel poznámek k současnému stavu výzkumu Cikánů/Romů v ČR.“ *Biograf*, 45, 25 para. [online]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=4506> [27. 11. 2011]>.

Jurajda, Štěpán. 2009. „Zásadní reforma české vědy je na cestě do pekel.“ *Hospodářské noviny*, 30. 4. [online]. Dostupné z: <http://hn.ihned.cz/2-36929800-500000_d-8a [27. 11. 2011]>.

Jurajda, Štěpán. 2011. „Velký vědecký výbuch: Proč výzkumu a vývoji v Česku dochází dech – a jak jej může znova chytit.“ *Lidové noviny*, 29. 10., str. 24.

Kleinman, Daniel L., Stephen P. Vallas. 2001. „Science, Capitalism, and the Rise of the ‚Knowledge Worker‘: The Changing Structure of Knowledge Production in the United States. *Theory and Society*, 30: 451–492.

Klímová, Jana. 2006. „Kuponová privatizace: pokus, který nemá obdoby.“ *iDNES.cz*, 9. 10. [online]. Dostupné z: <http://ekonomika.idnes.cz/kuponova-privatizace-pokus-ktery-nema-obdoby-foa-/ekonomika.aspx?c=A061008_203226_ekonomika_ad [28. 12. 2011]>.

Klínský, Petr, Danuše Chromá, Svatava Tesařová, Michal Janák. 2008. *Finanční gramotnost: obsah a příklady z praxe škol*. Praha: Národní ústav odborného vzdělávání. [online]. Dostupné z: <<http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/2674/PRIRUCKA-PRO-UCITELE-K-ROZVIJENI-FINANCNI-GRAMOTNOSTI-ZAKU.html> [27. 11. 2011]>.

Kobes, Tomáš. 2008. „Několik poznámek k hypertrofii závěrů sociálně-vědného výzkumu romské problematiky do politického diskurzu.“ *Biograf*,

- 45, 10 para. [online]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=4507> [27. 11. 2011]>.
- Kohout, Pavel. 2011. „Sbohem a díky za oříšky.“ *blog.aktualne.cz*, 1.1. [online]. Dostupné z: <<http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/pavel-kohout.php?itemid=11755> [27. 11. 2011]>.
- Konopásek, Zdeněk. 2008. „Sociálně-vědný výzkum tzv. romské problematiky u nás: Úvodem k diskusi časopisu *Biograf*.“ *Biograf*, 45, 6 odst. [online]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=4504> [27. 11. 2011]>.
- Konopásek, Zdeněk, Tereza Stöckelová, Lenka Zamykalová. 2008. „Making pure science and pure politics: On the expertise of bypass and the bypass of expertise.“ *Science, Technology & Human Values*, 33(4): 529–553.
- Kubita, Jan. 2011. „Nečasova vláda nebere NERV vážně.“ *Hospodářské noviny*, 4. 1., str. 2.
- Latour, Bruno. 1987. *Science in Action. How to follow Scientists and Engineers through Society*. Milton Keynes: Open University Press.
- Latour, Bruno. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, Bruno. 1996. *Aramis, or the Love of Technology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, Bruno. 1999. *Politiques de la nature: Comment faire entrer les sciences en démocratie*. Paris: La Découverte.
- Latour, Bruno. 2002. „Když věci vracejí úder: Co mohou sociálním vědám přinést ‚vědní studia‘.“ *Biograf*, 29, 3–20.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno, Steve Woolgar. 1986. *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Law, John. 2004. *After Method: Mess in Social Science Research*. London: Routledge.
- Law, John. 2009. „Seeing Like a Survey.“ *Cultural Sociology*, 3(2): 239–256.
- Law, John, John Urry. 2004. „Enacting the Social.“ *Economy and Society*, 33(3): 390–410.
- Law, John, Evelyn Ruppert, Mike Savage. 2011. „The Double Social Life of Methods.“ *CRESC Working Paper Series* 095 [online]. CRESC, Open University. Dostupné z: <<http://www.cresc.ac.uk/publications/the-double-social-life-of-methods> [27. 11. 2011]>.
- Lidové noviny. 2007. „Většina chudobu neodpouští.“ *Lidové noviny*, 10. 4.
- Linková, Marcela. 2009. „Věda jako překerní zaměstnání: genderování výzkumné kariéry v přírodních vědách.“ Str. 72–99 in T. Stöckelová (ed.)

Akademické poznávání, vykazování a podnikání: Etnografie měnící se české vědy. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Linková, Marcela, Tereza Stöckelová. 2012. „Public accountability and the politicization of science: The peculiar journey of Czech research assessment.“ *Science and public policy*, poprvé publikováno 29. 5. jako doi: 10.1093/scipol/scs039. Dostupné z: <<http://spp.oxfordjournals.org/content/early/2012/05/29/scipol.scs039.abstract> [9. 7. 2012]>.
- Lišková, Kateřina. 2009. *Hodné holky se dívají jinak: Feminismus a pornografie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Lízal, Lubomír. 2011. Privatizace nevedla vždy k lepším výsledkům. *Hospodářské noviny* (příloha), 4. 10., str. 4.
- LSE Public Policy Group. 2011. *Maximizing the Impacts of Your Research: A Handbook for Social Scientists* (Consultation Draft 3). [online]. Dostupné z: <http://www2.lse.ac.uk/government/research/resgroups/LSEPublicPolicy/Docs/LSE_Impact_Handbook_April_2011.pdf [27. 11. 2011]>.
- Lynch, Michael. 2000. „Against Reflexivity as an Academic Virtue and Source of Privileged Knowledge.“ *Theory Culture Society*, 17(3): 26–54.
- MacKenzie, Donald. 2007. „Is Economics Performative? Option Theory and the Construction of Derivatives Markets.“ Str. 54–86 in D. MacKenzie, F. Muniesa, L. Siu (eds.). 2007. *Do economists Make Markets? On the Performativity of Economics*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- MacKenzie, Donald. 2011. „How to Make Money in Microseconds.“ *London Review of Books*, 33(10): 16–18. [online]. Dostupné z: <<http://www.lrb.co.uk/v33/n10/donald-mackenzie/how-to-make-money-in-microseconds> [27. 11. 2011]>.
- MacKenzie, Donald, Fabian Muniesa, Lucia Siu (eds.). 2007. *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Mareš, Petr. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis*, 36(3): 285–297.
- Mauss, Marcel. 1999[1923–1924]. *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Matoušek, Petr. 2008. „Rozvažování nad etickými otázkami sociálně-vědného výzkumu.“ *Biograf* 47, 18 para. [online]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=4706> [27. 11. 2011]>.
- McLaughlin, Neil, Lisa Kowalchuk, Kerry Turcotte. 2007. „Why Sociology Does Not Need Be Saved: Analytical Reflections on Public Sociology.“ Str. 289–316 in L. T. Nichols (ed). *Public sociology: The contemporary debate*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.

- McSherry, Corynne. 2001. *Who Owns Academic Work: Battling for Control of Intellectual Property*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mejstřík, Michal, Martin Gregor. 2008. Podklady IES k návrhu na rozšíření názvu Fakulty sociálních věd UK na Fakultu sociálních věd a ekonomie UK.
- Mesny, A. (1998a). „Sociology for Whom? The Role of Sociology in Reflexive Modernity.“ *Canadian Journal of Sociology*, 23(2–3): 159–178.
- Mesny, A. (1998b). *The Appropriation of Social Science Knowledge by „Lay People“: The Development of Lay Sociological Imagination?* Ph.D. dissertation thesis, Faculty of Social and Political Sciences, University of Cambridge.
- Metodika hodnocení výzkumu a vývoje a jejich výsledků v roce 2005. Praha: Úřad vlády České republiky, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy.
- Metodika hodnocení výzkumu a vývoje a jejich výsledků v roce 2006. Praha: Úřad vlády České republiky, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy.
- Metodika hodnocení výsledků výzkumných organizací a hodnocení výsledků ukončených programů (platná pro léta 2010 a 2011). Praha: Úřad vlády ČR, str. 31–32.
- Miller, Daniel. 2002. „Turning Callon the Right Way Up.“ *Economy and Society*, 31(2): 218–233.
- Miller, Peter. 1998. „The Margins of Accounting.“ Str. 174–193 in M. Callon (ed.): *Laws of the markets*. Oxford: Blackwell.
- Ministerstvo financí ČR, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, Ministerstvo průmyslu a obchodu ČR. 2007. *Systém budování finanční gramotnosti na základních a středních školách* [online]. Dostupné z: <http://www.mfcr.cz/cps/rde/xchg/mfcr/xsl/ft_finvzd_skoly_37168.html [29. 12. 2011]>.
- Mirowski, Philip. 2012. „Mumbo Jumble: The Underwhelming Response of the American Economics Profession to the Crisis.“ [online]. Dostupné z: <<http://www.opendemocracy.net/ourkingdom/philip-mirowski/mumbo-jumble-underwhelming-response-of-american-economics-profession-to-c> [28. 2. 2012]>.
- Mol, Annemarie. 1999. „Ontological Politics: a Word and Some Questions.“ Str. 74–89 in J. Law, J. Hassard (eds). *Actor Network Theory and After*. Oxford, Keele: Blackwell and the Sociological Review.
- Mol, Annemarie. 2002. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham, NC: Duke University Press.
- MŠMT. 2008. *Bílá kniha terciárního vzdělávání* [online]. [cit. 1. 7. 2008]. Dostupné z: <<http://www.msmt.cz/bila-kniha/bila-kniha-terciarniho-vzdelavani-1>>.

- MŠMT. 2011a. „Věcný záměr zákona o vysokých školách.“ [online]. [cit. 1. 5. 2012]. Dostupné z: <<http://www.provzdelanost.cz/pdf/material.doc>>.
- MŠMT. 2011b. „Věcný záměr zákona o finanční pomoci studentům.“ [online]. [cit. 1. 5. 2012]. Dostupné z: <www.ceskapozice.cz/sites/default/files/zfppdf.pdf>.
- NatCen. 2010. *BSA 27th Report* [online]. Dostupné z: <<http://www.natcen.ac.uk/media-centre/press-releases/2010-press-releases/bsa-27th-report> [27. 11. 2011]>.
- Nichols, Lawrence T. (ed). 2007. *Public Sociology: The Contemporary Debate*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Odborná komise SHV RVVI. 2009. *Stanovisko OK SHV ke konceptu NRRE*, 18. 2.
- Osborne, Thomas, Nikolas Rose. 1999. „Do the Social Sciences Create Phenomena? The Example of Public Opinion Research.“ *British Journal of Sociology*, 50(3): 367–396.
- Pain, Rachel, Mike Kesby, Kye Atkins. 2011. „Geographies of Impact: Power, Participation and Potential.“ *Area*, 43(2): 183–188.
- Peirce, Charles S. 1998. „Základy pragmatizmu.“ Str. 114–130 in E. Višňovský, F. Mihina (eds.): *Malá antológia filozofie 20. storočia*. Zväzok I.: Pragmatizmus (Ch. S. Peirce, W. James, J. Dewey, R. Rorty). Bratislava: Iris.
- Pickering, Andrew. 1995. *The Mangle of Practice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pollack, Andrew. 2009. „Crop Scientists Say Biotechnology Seed Companies Are Thwarting Research.“ *New York Times*, 19. 2. [online]. Dostupné z: <<http://www.nytimes.com/2009/02/20/business/20crop.html> [24. 1. 2012]>.
- Porter, Theodore. 1995. *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Power, Michael. 1997. *The Audit Society: Rituals of Verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Power, Michael. 2004. „Counting, Control and Calculation: Reflections on Measuring and Management.“ *Human Relations*, 57(6): 765–783.
- „Public Sociologies: A Symposium from Boston College.“ 2004. *Social problems*, 51(1): 103–130.
- Ravetz, Jerry. 2004. „The Post-normal Science of Precaution.“ *Futures*, 36: 347–357.
- Rose, Gillian. 1997. „Situating Knowledges: Positionality, Reflexivities and Other Tactics.“ *Progress in Human Geography*, 21(3): 305–320.

- Ruppert, Evelyn S. 2007. „Producing Population.“ *CRESC Working Paper Series Working Paper No. 37* [online]. Dostupné z: <<http://www.cresc.ac.uk/publications/producing-population> [27. 11. 2011]>.
- Ruppert, Evelyn S. 2011. „Population Objects: Interpassive Subjects.“ *Sociology*, 45(2): 218–233.
- Ryška, Tomáš. 2010. „Angažovaná antropologie: dar a jed.“ *CARGO*, 1–2: 27–47.
- Savage, Mike. 2010. *Identities and Social Change: The Politics of Method*. New York: Oxford University Press.
- Sedláček, Tomáš. 2011. „Smí být filozofie praktická?“ *aktuálně.cz*, 14. 7. [online]. Dostupné z: <<http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/tomas-sedlacek.php?itemid=13720> [30. 7. 2011]>.
- Sedláček, Tomáš. 2012. „Jak se v ekonomii z předpokladů stává víra.“ *aktuálně.cz*, 4. 5. [online]. Dostupné z: <<http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/tomas-sedlacek.php?itemid=16319> [4. 5. 2012]>.
- Sedláček, Tomáš, David Orrell. 2012. *Soumrak homo economicus: Rozhovor s Romanem Chlupatým*. Nakladatelství 65. pole.
- Shore, Cris. 2008. „Audit Culture and Illiberal Governance: Universities and the Politics of Accountability.“ *Anthropological Theory*, 8(3): 278–298.
- Singleton, Vicky. 2012. „When Contexts Meet: Feminism and Accountability in UK Cattle Farming.“ *Science, Technology & Human Values*, 37(4): 404–433.
- Sláček, Ondřej. 2008. „Kam stát nevidí, nasadí vědce: S Yasarem Abu Ghoshem o Čunkovi, Romech a antropozích.“ *A2*, 11 [online]. Dostupné z: <<http://www.advojka.cz/archiv/2008/11/kam-stat-nevidi-nasadi-vedce> [27. 11. 2011]>.
- Smelser, Neil, Richard Swedberg. 1994. *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Stacey, Judith. 2004. „Marital Suitors Court Social Science Spin-Sisters: The Unwittingly Conservative Effects of Public Sociology.“ *Social Problems*, 51(1): 131–145.
- Stacey, Judith. 2007. „If I were a Goddess of Sociological Things.“ Str. 91–100 in Clawson, Dan et al. (eds). *Public Sociology: Fifteen Prominent Sociologists Debate Politics and the Profession in the Twenty-First Century*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Steiner, Jakub. 2004. „Ekonomie sociálního vyloučení.“ Str. 218–229 in M. Jakoubek, T. Hirt (eds) *Romové: kulturologické etudy*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Stiglitz, Joseph et al. 2009. „Report of the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.“ [online]. Dostupné z:

<http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
[27. 11. 2011]>.

- Stirling, Andy. 2003. „Risk, Uncertainty and Precaution: Some Instrumental Implications from Social Sciences.“ Str. 33–67 in F. Berkhout, M. Leach, I. Scoones (eds.). *Negotiating Environmental Change: New Perspectives from Social Science*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Stöckelová, Tereza. 2008. *Biotechnologizace: Legitimita, materialita a možnosti odporu*. Praha: Sociologický ústav, v. v. i.
- Stöckelová, Tereza. 2009a. „Beyond Inclusion: Effects and Limits of Institutionalized Public Participation.“ *International Journal of Risk Assessment and Management*, 12(1): 48–63.
- Stöckelová, Tereza. 2009b. „Závěrem: Napříč sociálněvědní a přírodovědnou institucí.“ Str. 133–151 in T. Stöckelová (ed.) *Akademické poznávání, vykazování a podnikání: Etnografie měnící se české vědy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Stöckelová, Tereza. 2012a. „Immutable Mobiles Derailed: STS and the Epistemic Geopolitics of Research Assessment.“ *Science, Technology & Human Values*, 37(2): 286–311.
- Stöckelová, Tereza. 2012b. „Social Technology Transfer? Movement of Social Science Knowledge beyond the Academy.“ *Theory & Psychology*, 22(2): 148–161.
- Stöckelová, Tereza, Jakub Grygar. 2008. „Hrátky s čerty? Politické souvislosti a přesahy sociálněvědního výzkumu.“ *Biograf*, 46, 43 para. [online]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=4604>
[27. 11. 2011]>.
- Strathern, Marilyn. 1997. „Improving Ratings: Audit in the British University System.“ *European Review*, 5(3): 305–21.
- Strathern, Marilyn (ed.). 2000a. *Audit Cultures: Anthropological Studies in Accountability, Ethics and the Academy*. London, New York: Routledge.
- Strathern, Marilyn. 2000b. „The Tyranny of Transparency.“ *British Educational Research Journal*, 26(3): 310–323.
- Strathern, Marilyn. 2006. „Knowledge on its travels: Dispersal and divergence in the makeup of communities.“ *Interdisciplinary Science Reviews*, 31: 149–162.
- Synková, Hana. 2008. „Romská problematika – česká antropologie ve službách státu a nevládních organizací.“ *Biograf*, 45, 20 para. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=4505>
[27. 11. 2011]>.
- Švejnar, Jan, Josef Zieleniec. „Nemusíme objevovat Ameriku, stačí ji využít.“ 2011. *E15*, 19. 12. [online]. Dostupné z: <<http://zpravy.e15.cz/nazory/>

- rozhovory/jan-svejnar-josef-zieleniec-nemusime-objevovat-ameriku-staci-ji-vyuzit-727352 [28. 12. 2011]>.
- Technopolis. 2010. *REF Research Impact Pilot Exercise Lessons-Learned Project: Feedback on Pilot Submissions: Final report*. [online]. Dostupné z: <http://www.hefce.ac.uk/research/ref/pubs/other/re02_10/> [27. 11. 2011]>.
- The National Science Foundation: A Brief History*. 1994. [online]. Dostupné z: <<http://www.nsf.gov/pubs/stis1994/nsf8816/nsf8816.txt>> [27. 11. 2011]>.
- Turner, Jonathan. 2007. „Is Public Sociology such a Good Idea?“ Str. 263–288 in L. T. Nichols (ed). *Public Sociology: The Contemporary Debate*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Valášková, Marie. 2008. „Český vědec: Čunek mi opsal projev.“ *Lidové noviny*, 14. 1. [online]. Dostupné z: <http://www.lidovky.cz/cesky-vedec-cunek-mi-opsal-projev-dq2-/ln_domov.asp?c=A080114_184020_ln_domov_svo> [27. 11. 2011]>.
- Vinopal, Jiří. 2003. „Zdroje zkreslení výzkumů veřejného mínění.“ *Naše společnost*, 1(3–4): 18–22. [online]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/index.php?lang=0&disp=nase_spolecnost&r=1&offset=115&shw=100016> [27. 11. 2011]>.
- Vláda ČR. 2009. „Národní politika výzkumu, vývoje a inovací ČR na léta 2009–2015.“ [online]. Dostupné z: <<http://www.vyzkum.cz/FrontClanek.aspx?idsekce=532844>> [27. 11. 2011]>.
- Wynne, Brian. 1989. „Sheep Farming after Chernobyl: A Case Study in Communicating Scientific Information.“ *Environment*, 31(2): 10–39.
- Wynne, Brian. 1991. Knowledges in Context. *Science Technology & Human Values*, 16(1): 111–121.
- Zelený kruh. 2009. „Připomínky k materiálu „Národní politika výzkumu, vývoje a inovací České republiky na léta 2009–2015, 5. pracovní verze 2009-02-26“.“ Dokument zaslaný Radě pro výzkum a vývoj v rámci připomínkového řízení. [online]. Dostupné z: <www.zelenykruh.cz/vyzkum/docs/NP%20VVI_Zeleny%20kruh.doc> [27. 11. 2011]>.

Příloha

Bodové hodnocení jednotlivých druhů výsledků

Druh výsledku				I – obory NRRE ^{o)}	II – ostatní obory	
J _{imp}	článek v impaktovaném časopise ¹⁾			10 až 305 ²⁾		
	článek v prestižním impaktovaném časopise (<i>Nature, Science</i>) ³⁾			500		
J _{neimp}	článek v re- cenzovaném časopise	světově uznávané databáze ⁴⁾	SCOPUS*	12		
			ERIH	A	30	12
				B	20	11
				C	10	10
J _{rec}	článek v českém recenzovaném časopise		seznam recenzovaných periodik ⁵⁾	10	4	
B	odborná kniha		světový jazyk	angličtina, čínština, francouzština, němčina, ruština a španělština	40	40
			ostatní jazyky			
D	článek ve sborníku ⁶⁾			8		
P	patent		„evropský“ patent (EPO)**, patent USA (USPTO) a Japonska		500	
			český nebo národní patent (s výjimkou patentu USA a Ja- ponska), který je využíván na základě platné licenční smlouvy		200	
			ostatní patenty ⁷⁾		40	
Z	poloprovoz, ověřená technologie, odrůda, plemeno			100		
F	užitný vzor ⁸⁾			40		
	průmyslový vzor			40		
G	prototyp, funkční vzorek			40		
H	poskytovatelem realizované výsledky			40		
N	certifikované metodiky a postupy, specializované mapy s odborným obsahem			40		
R	software			40		
V	výzkumná zpráva, která je výsledkem obsahujícím utajované informace ⁹⁾			50		

Zdroj: Metodika hodnocení výsledků výzkumných organizací a hodnocení výsledků ukončených programů (platná pro léta 2010 a 2011). Praha: Úřad vlády ČR, str. 31–32.

0) NRRE zahrnuje obory (dle číselníku IS VaVal: AA – Filosofie a náboženství, AB – Dějiny, AC – Archeologie, antropologie a etnologie, AD – Politologie a politické vědy, AE – Řízení, správa a administrativa, AG – Právní vědy, AI – Jazykověda, AJ – Písemnictví, masmedia a audiovizí, AL – Umění, architektura a kulturní dědictví, AM – Pedagogika a školství).

1) Publikace uvedené v následujících databázích Web of Science společnosti Thomson Reuters: Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED) – 1945 – present; Social Science Citation Index (SSCI) – 1980 – present; Arts & Humanities Citation Index (A&HCI) – 1980 – present; Index Chemicus (IC) – 1993 – present; Current Chemical Reactions (CCR-EXPANDED) – 1986 – present.

2) Hodnocení $J_{imp} = 10 + 295 \times \text{Faktor}$, kde:

$\text{Faktor} = (1 - N) / (1 + (N / 0,057))$, kde N je normované pořadí časopisu, $N = (P - 1) / (P_{max} - 1)$

P = pořadí časopisu v daném oboru podle Journal Citation Report v řadě seřazeně sestupně podle IF
Je používána hodnota IF platná v roce uplatnění výsledku, není používána hodnota IF-5.

P_{max} = celkový počet časopisů v daném oboru dle Journal Citation Report

V případě, kdy bude časopis zařazen do více oborů, bude normované pořadí časopisu N vypočteno jako aritmetický průměr normovaných pořadí časopisu ve všech oborech, kde se vyskytuje.

* V případě, že dojde k zavedení IF v databázi SCOPUS, budou výsledky v následujícím období bodovány obdobně jako J_{imp} .

3) Jde o multidisciplinární (tedy oborově otevřené) časopisy Nature (ISSN 0028-0836), Science (ISSN 0036-8075).

4) Světově uznávanou databází jsou databáze ERIH kategorie A, ERIH kategorie B, ERIH kategorie C nebo SCOPUS.

5) Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v České republice, včetně informací o jeho vzniku a platnosti, je zveřejněn na www.vyzkum.cz.

6) Sborník musí být evidován v databázi Conference Proceedings Citation Index – Science nebo Social Science & Humanities (dříve ISI Proceedings) společnosti Thomson Reuters.

** EPO – European Patent Office je mezivládní organizace, která byla zřízena v roce 1977 na základě Evropské patentové úmluvy (EPC). EPO zajišťuje jednotný postup při podávání žádostí jednotlivými vynálezci a společnostmi, pro patentovou ochranu až ve 39 evropských zemích Evropy.

7) Český nebo jiný národní patent udělený, doposud nevyužívaný nebo využívaný vlastníkem patentu.

8) Druh výsledku S předávaný v RIV do roku 2008 je hodnocen 40 body.

9) Týká se pouze výsledků, které **obsahují utajované informace** podle zvláštního právního předpisu (např. zákon č. 148/1998 Sb., ve znění pozdějších předpisů, zákon č. 412/2005 Sb., ve znění pozdějších předpisů).

Summary

This book is about different forms of societal impact of the social sciences. It presents a polemic with a narrow understanding of societal impact of research as practiced by science policy in the Czech Republic (and elsewhere). Inspired by science and technology studies (STS), the book presents a different perspective on societal impact, one that does however not offer a simple defence of the social sciences as relevant and useful. Three basic theses are proposed and argued. 1. Social sciences' operation in society is multiple and more significant than usually assumed in public and policy debate, and by the academic community. It entails not only intentional and controlled but also unintentional and collateral forms. 2. It can support certain realities and developments of society, and weaken others. Therefore it is political in a wide sense of the word. 3. The social sciences' operation is not necessarily positive and unproblematic. There is, then, an important issue of public accountability and democratic participation in relation to the creation and uses of social science knowledge which must be experimented with.

In the first part of the book I critically examine attempts developed by administrative evaluation systems to measure and reward the impact of research. I analyze the narrow approach taken by Czech science policy which research impact is mostly recognized in technologies, material artefacts or commercializable patents, and little space is left for the social sciences to prove their societal relevance. In this approach society collapses into economy. In response, social scientists either "flee to basic research" or engage in research with impact for which they are directly compensated in the form of economic and political capital. Therefore, social science research tends to be carried out on demand and in line with the perspective of those who possess such capitals.

I introduce debates around the UK Research Excellence Framework and show that even if evaluation systems take a broader, more inclusive and narrative view on impact, such as the current UK framework, the *logic of audit* in the science and society relation will always remain in tension with, and need to be poised by, the *logic of participation* in concrete research and

knowledge processes. Audit reminds us of distrust (as its motivation) rather than mitigating it (M. Strathern). I also follow debates on “public sociology” (M. Burawoy), taking place mainly in the US, to develop an argument about the relation of the social sciences and politics. In a case study analyzing the ways in which Czech researchers relate to the uses of their work on Roma outside the academia, I show that it is often the academics who isolate themselves from non-academic social actors in fear of being “contaminated” by politics and loosing control over their claims. This risk cannot be prevented and has to be taken, it is intrinsic to participation, I argue; it can only be dealt with by continued care for one’s claims.

In the second part of the book I focus on what is sometimes termed the “performativity” of the social sciences, i. e. mostly unintended, collateral and often unacknowledged effects of research on realities it investigates. It can be one-off but is mostly long-term and cumulative, as in the case of public opinion polls that over time and through repeated actions stabilize specific realities. If we take seriously the performative character of the social sciences, we have to move from an *epistemological model* of their practice to an *ontological* one. While the former understands the scientific endeavour as a process of knowledge generation about an external reality, the later acknowledges the double bind of reality knowing and making and opens up the question of ontological politics (A. Mol).

In this perspective I then focus on the performativity of economics. While the common sociological perspective on economics which argues that economic models are simply wrong and reductionist is deficient, an STS analysis of economics performativity by authors such as M. Callon, D. MacKenzie or F. Muniesa is also problematic in the sense that they take quite an affirmative position towards economics operation in contemporary society. I argue that the common accusation of *epistemic reductionism* of economics has to be deepened towards a critical analysis of its *ontological reductionism* – that is the transformations of reality and social actors’ subjectivities economists bring about when seemingly modelling them and translating those model into various types of scripts and actions outside the academia. We have to insist on the logic of participation in economics so that the discipline, as a highly influential knowledge practice shaping contemporary societies, becomes publicly accountable.

Finally, I revisit the concept of reflexivity, popular in the social sciences today. While it has a potential to tackle in common perspective various dimensions and moments of the research process, from encounters in the field to the use of research results in the hands of others, it also suggests, at least in some readings, that it can restore an unbiased position of a researcher or

fully control his or her positioning, and thereby achieve the aims historically associated with positivistic objectivity. I propose that the notion of diffraction, developed by D. Haraway, is more appropriate to understanding and acting upon the complex situation involving a researcher and knowledge produced and used. It reminds us that full control can never be achieved and that, as researchers, we have to trace the effects of our actions in the hands of others and never stop caring.

Rejstřík

A

aplikovaný výzkum 10–11, 18–20, 22, 24, 26, 44,
50, 52, 84, 86, 88
audit 26–28, 31, 42–43, 84

B

Biagioli, Mario 37–39
Burawoy, Michael 13, 31–34, 37, 49–50, 52
Bush, Vannavar 15–16

C

Callon, Michel 68–70, 78, 81–82, 107
Centrum pro výzkum veřejného mínění (CVVM)
57–58, 65, 81
CERGE-EI 21, 72–74

Č

Čunek, Jiří 37–38

D

Donovan, Claire 29
dotazník 50, 59

E

ekonomická transformace 65, 67, 71–72, 74
ekonomie 12–14, 18, 21, 33–34, 36–37, 49–50, 52,
66–70, 72–73, 75–76, 78–80, 82, 87
Eurobarometer 55–56
experiment 42, 58, 72–74, 89
expertiza 14, 23–25, 30, 32, 35, 37, 42, 44–45,
72, 81, 84, 87
Eyal, Gil 71, 73–74

F

finanční gramotnost 75–76

H

Haraway, Donna 44, 86, 108
Heisenbergův princip neurčitosti 52
homo economicus 67–68, 70, 75–77, 79

I

indikátory 17, 28–29

K

kalkulace 68, 78
kvantová mechanika 52–54

L

Latour, Bruno 45–46, 53, 62, 76, 81
Law, John 50, 53, 55–57, 59, 62, 64
logika
– účasti 14, 42, 45, 47
– výkazu 14, 42, 47

M

MacKenzie, Donald 68–70, 82, 107
metodika hodnocení (výzkumu a vývoje) 17–22,
24, 84
Mol, Annemarie 53–54, 107
monetarismus 71

N

Národní ekonomická rada vlády (NERV) 13, 23, 36
Národní referenční rámec excelence 18–19, 21
National Science Foundation 15–16
neoliberalismus 71, 73
nová veřejná správa (New Public Management) 16

O

objektivita 34, 45–46, 52, 85
ontologická politika 64, 89
otevřený přístup (open access) 88–89

P

patent 10, 16–17, 20, 24, 42, 44, 84
performativita 6, 14, 51–52, 55, 65, 68–70, 80,
82–83, 87
Power, Michael 26–28
praxiografie 54

R

Rada pro výzkum, vývoj a inovace (RVVI) 19, 21, 42
redukcionismus 70
reflexivita 85–86
Rejstřík informací o výsledcích (RIV) 20
Research Assessment Exercise (RAE) 27

Research Excellence Framework (REF) 26, 29–30
romská problematika 14, 35, 40
Rose, Gillian 54, 85–86

S

Savage, Mike 50, 56
Sedláček, Tomáš 10, 12, 19, 79
Singleton, Vicky 44, 46
sociologie
– expertní 32, 34, 50
– kritická 13, 32
– profesionální 32–33
– veřejná 13–14, 32–34, 49, 52
Spojené státy americké 15–16, 31–32, 55, 69, 78, 89
Strathern, Marilyn 27–28, 31, 42–43, 107

T

Technologická agentura 10, 24, 42

V

vědní studia 9, 11, 14, 45, 52–53, 70
Velká Británie 14, 26, 29, 31, 33, 45, 72, 87
vykazatelnost 11, 27, 44, 63, 67
vysokoškolská reforma 10–11
výzkum veřejného mínění 55–58, 60, 64–65

Z

základní výzkum 10, 15–22, 26–27, 44, 85–86
znalostní společnost 25–26
zodpovědnost 37, 44

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)** v koedici se Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i.,
Praha 2012.

Vydání první.

Ediční řada *Studie*, 82. svazek. Redigují Miloš Havelka, Jiří Šafr, Jiří Ryba a Alena Miltová.
Jazyková redaktorka Renata Hromadová. Odpovědná redaktorka Alena Miltová.

Návrh obálky, grafická úprava a sazba studio Designiq.

Vytiskla tiskárna Aleš Zápotocký – az servis, Mendíků 9, Praha 4.

Adresy vydavatelů:

Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha – Kamýk.

Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha – Zbraslav.

Adresa nakladatelství:

Jilská 1, 110 00 Praha 1

slon@slon-knihy.cz

www.slon-knihy.cz

Otázka, co věda přináší společnosti, je na místě. Odpověď české vědní politiky na ni se však pohybuje v úzkém pojetí, které jako užitek rozpoznává především technologie, materiální artefakty a obchodovatelné patenty či licence, jež mají přispět ke konkurenceschopnosti ekonomiky.

Tato studie je pojednáním o působení sociálních věd ve společnosti, které polemizuje s takto zjednodušujícím pojetím. Rozvíjí teoretickou perspektivu vycházející z vědních studií a rozebírá různé formy a konkrétní případy takového působení, především co se týče sociologie a ekonomie.

Autorka ukazuje, že je toto působení významnější a mnohostannější, než se obvykle předpokládá nejen ve veřejné debatě a vědní politice, ale i v samotné akademické obci. Může podporovat určité směřování společnosti a oslabovat jiné, a je proto vždy v širokém smyslu slova politické. A nemusí být vždy pozitivní a neproblematické. Je proto nutné pokládat si otázku po možnostech veřejné vykazatelnosti a demokratické účasti ve vztahu k vytváření a využívání sociálněvědního poznání a experimentovat s jejich novými formami. V úvahách o přínosech vědy a její společenské hodnotě nesmí jít o jednosměrné působení vědy *na* společnost, ale komplexní pohyb vědění ve společnosti.

- Žijí sociální vědy ve slonovinové věži nebo jsou pro společnost užitečné? A mohou být pro ni nebezpečné?
- Slouží sociální vědy politicko-ekonomické moci nebo ji mohou podryvat?
- Mohou a mají být sociální vědy demokratické?

Tereza Stöckelová je socioložka. Zabývá se proměnami výzkumných a vzdělávacích institucí, vztahem vědy a společnosti a rolí expertizy ve sporech o životní prostředí. Je autorkou knihy *Biotechnologizace: Legitimita, materialita a možnosti odporu* (2008) a spoluautorkou knih *Akademické poznávání, vykazování a podnikání: Etnografie měnící se české vědy* (2009) a *Kritika depolitizovaného rozumu* (2010). Publikovala v časopisech *Science, Technology & Human Values*, *Science & Public Policy* nebo *Theory & Psychology*. Působí v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., a vyučuje na Katedře obecné antropologie Fakulty humanitních studií UK.

ISBN 978-80-7419-095-7

9 788074 190957

Doporučená cena 225 Kč